

บทที่ ๒

อัตชีวประวัติและผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ

ในบทนี้ จะได้กล่าวถึงอัตชีวประวัติความเป็นมาแห่งผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ โดยท่านเป็นพระภิกษุรูปหนึ่งทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในเมืองไทยที่มีชื่อเสียง พร้อมทั้งมีความรู้ความสามารถเข้าใจเรื่องศาสนาอย่างลึกซึ้งในหลายๆ ศาสตร์ พร้อมทั้งผลงานจำนวนมากมาย ซึ่งเป็นที่ยอมรับของนักวิชาการต่างๆ มากมายหลายสาขาเช่น นักปรัชญา นักจิตวิทยา นักสังคมศาสตร์ นักการศาสนาอื่นๆ นักประพันธ์ นักเขียน นักกวี ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในสังคมและเป็นที่เคารพทั่วโลก ท่านเป็นผู้บุกเบิกในการส่งเสริมความเข้าใจระหว่างศาสนา โดยการใช้การสานเสวนาระหว่างเหล่าศาสนิกต่างศรัทธา และเป็นพระมหาเถระแห่งสวนโมกขพลาราม ในประเด็นต่อไปนี้

๒.๑ ประวัติท่านพุทธทาสภิกขุ

ผู้วิจัย จะได้กล่าวถึงความเป็นมาของพุทธทาสภิกขุ โดยศึกษาจากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิเรียบเรียงไว้เท่าที่หาได้และผู้วิจัยเห็นควรว่าทราบ พุทธทาสภิกขุ เกิดเมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเมียวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ในสกุลของพ่อค้าที่ตลาดพุมเรียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี บิดา ชื่อเชื่อง มารดาชื่อเคลื่อน ใช้นามสกุลพานิช มีน้องสองคน เป็นชายชื่อยี่เก้ย (ธรรมทาส) และเป็นหญิงชื่อกิมซ้อย ใช้นามสกุลของสามีว่า เหมกุล บิดาของท่านมีเชื้อสายจีน

๒.๑.๑ ปฐมวัย-การศึกษา

พุทธทาสภิกขุ มีนามเดิมว่า เด็กชายเงื่อม พานิช เมื่ออายุครบ ๘ ขวบ บิดาได้นำไปฝากเป็นเด็กวัดที่วัดพุมเรียง เป็นเวลา ๓ ปี เพื่อรับการศึกษาเบื้องต้นตามแบบโบราณ แล้วกลับมาอยู่บ้าน เข้าเรียนชั้นประถมศึกษา ที่โรงเรียนวัดโพธาราม และเรียนต่อที่นี้จนถึงชั้นมัธยม พอถึงมัธยมปีที่ ๒ ก็ย้ายไปเรียนที่โรงเรียนสารภีอุทิศ ตำบลตลาด จนจบมัธยมปีที่ ๓

๒.๑.๒ อุปสมบท-การศึกษา

เมื่ออายุครบบวช หนุมเงื่อมก็ได้บวชเรียนตามประเพณี เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ที่พระอุโบสถวัดอูบล หรือวัดนอก แล้วมาประจำอยู่ที่วัดพุมเรียง พระอุปัชฌาย์ คือ พระครูโสภณเจตติการาม (กง วิมล)

ศึกษาพระปริยัติธรรม เมื่อบวชแล้ว พรรษาแรกเรียนนักธรรมชั้นตรี พอพรรษาที่ ๒ เรียนนักธรรมชั้นโท แล้วเดินทางเข้ากรุงเทพมหานคร ท่านมาพักจำพรรษาที่วัดปทุมคงคา

โดยวาดภาพที่ท่านกล่าวว่า “พระนคร” คือศูนย์กลางของความเจริญรวมทั้งพระศาสนาด้วย พระนครในกรุงเทพมหานคร จะต้องเป็นสมณผู้ดำรงเคร่งครัดในพระธรรมวินัย เนื่องจากเป็นผู้เพียบพูนด้วยความรู้ทางปริยัติฯ พระมหาเปรียญคือผู้มีเกียรติสูงส่ง เพราะกอร์ปด้วยความรู้และคุณธรรม ความดี พระเปรียญ ๘ ประโยค คือผู้จบพรหมจรรย์^๑

ภาพอุดมคติที่อยู่ในจิตใจของพระหนุ่มบ้านนอกค่อยๆ ถูกทุบพังลงทีละภาพสองภาพ จนไม่เหลือชิ้นอยู่เลย เมื่อพบว่าศิลาจารวัดของพระเมืองกรุงประพาดตัวไม่อยู่ในกรอบของพระธรรมวินัยนอกกลุ่มนอกทาง ยิ่งกว่าพระเณรบ้านนอกเสียอีก ในที่สุดยังไม่ทันเข้าพรรษาก็ลาพระอาจารย์กลับบ้านเกิดที่ไชยา เพื่อลาสิกขาไปช่วยโยมมารดาทำงาน

พุทธทาสภิกขุ กลับถึงบ้านใกล้ถึงเวลาเข้าพรรษา จะสึกก็ไม่ใช่ว่าจะกลายเป็นร้อนรนไป โบราณถือว่าไม่งาม จึงตัดสินใจเข้าพรรษาที่ ๓ พร้อมกับเรียนนักษัตรขึ้นเอกด้วยตัวเอง และก็สอบได้ในพรรษานั้นพอดี^๒

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ พุทธทาสภิกขุได้กลับกรุงเทพฯ อีกครั้ง ด้วยความเร่งร้าวของอาลัยที่จะให้เรียนต่อ เพื่อหัยขัดยอกมหาเปรียญกลับมาอดบ้านให้ได้ เรื่องสึกเปลี่ยนไป พระกรุงเทพฯ เป็นอย่างไรไม่สนใจตั้งใจจะเอาความรู้ด้านภาษาบาลีให้ได้ ระยะเวลาที่ท่านก็เรียนในชั้นตามปกติ และต่อมาท่านก็ทนต่อความอึดอัดของการเรียนในห้องไม่ได้ ท่านจึงขอแยกไปเรียนเป็นการส่วนตัว กับพระมหากัน ปิยทสฺสี ผลปรากฏว่าท่านสอบเปรียญธรรม ๓ ประโยคได้ แต่ระยะต่อมา ความตั้งใจที่จะเรียนเพื่อสอบเปลี่ยนเป็นการเรียนเพื่อรู้ ประกอบกับตัวท่านเริ่มมีความเห็นเกี่ยวกับการแปลและการตีความพระบาลี ต่างจากที่สอนกันในหลักสูตร ดังนั้น พระมหาเงื่อม จึงสอบประโยค ๔ ตกตามคาดหมาย ท่านก็ได้หยุดการเรียนเพื่อสอบเอาพัดเปรียญสูงๆ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา^๓

การศึกษาเพื่อรู้ในรูปวิชาอื่นๆ พระมหาเงื่อม เริ่มสนใจในวิชาความรู้อื่นๆ นอกหลักสูตรเป็นอันมาก รวมทั้งวิทยาการใหม่ๆ เช่น การถ่ายภาพ พิมพ์ดีด วิทยุ แผ่นเสียง และความรู้ภาษา ภาษาอังกฤษ และสนใจอย่างยิ่งก็คือ วิชาวิทยาศาสตร์ ทั้งยังติดตามข่าวสารบ้านเมือง

^๑ พระประชา ปสนุนธมฺโม, ภาพชีวิต ๘๐ ปี พุทธทาสภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๕), หน้า ๒๕-๓๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^๓ พระประชา ปสนุนธมฺโม, อัตชีวประวัติของท่านพุทธทาสเล่าไว้เมื่อวัยสนธยา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๖), หน้า ๖๓.

และความคิดอ่านของปัญญาชนชั้นนำในสมัยนั้นอย่างใกล้ชิด เช่น งานเขียนของครูเทพ น.ม.ส. พระองค์วรรณ เสถียรโกเศศ นาคะประทีป และหลวงวิจิตรวาทการ เป็นต้น^๔

๒.๑.๓ กำเนิดพุทธทาสและก่อตั้งสวนโมกข์

พุทธทาสภิกขุ ตัดสินใจศึกษาค้นคว้านอกตำราเรียนด้วยตั้งใจอย่างเต็มที่เขียนจดหมายถึงน้องชายตอนหนึ่งว่า เราตกลงใจแน่นอนแล้วว่ากรุงเทพฯ ไม่ใช่เป็นสถานที่ที่จะค้นพบความบริสุทธิ์ การกล้าเข้าเรียนปริยัติธรรมทางเจ็ดด้วยศรัทธา เป็นผลดีทำให้เรารู้สึกได้ว่า เป็นการก้าวไปหนึ่งก้าว หากรู้ไม่ทันก็จะก้าวไปอีกหลายก้าว และหากที่จะถอนได้เหมือนบางคน จากการรู้สึกผิดนั้นเอง ทำให้เราพบเงื่อนไขว่าทำอะไรเราจึงจะก้าวถูกต้อง^๕

วันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ท่านตัดสินใจเดินทางกลับถึงพุมเรียงดินแดนบ้านเกิด ได้เข้าอยู่ในวัดร้างตระพังจิต ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของสวนโมกข์

สวนโมกขพลารามตั้งขึ้นซึ่งตรงกับวันวิสาขบูชาก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครองเพียงหนึ่งเดือน ณ ที่ซึ่งวัดเดิมเป็นวัดร้าง ในเขตตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีเนื้อที่ประมาณ ๖๐ ไร่^๖

หลักการพื้นฐานของการสร้างสวนโมกข์ ก็คือ “ต้องการอนุรักษสิ่งแวดล้อมและวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ที่มีเรียบง่ายใกล้ชิดกับธรรมชาติ คล้ายกับความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ในครั้งพุทธกาลมากที่สุด ดังนั้นในช่วงแรกของสวนโมกข์ก็คือ การศึกษาค้นคว้าและนำลงมาปฏิบัติด้วยตนเอง”^๗

ด้วยหลักการของสวนโมกข์ที่วางไว้คำว่า “พุทธทาส” ได้ถือกำเนิดขึ้นเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ สมัยที่ท่านเขียนหนังสือ ตามรอยพระอรหันต์ โดยเริ่มคำประณมพจน์และคำประกาศการใช้นาม “พุทธทาส” ว่า

^๔ พระประชา ปสนุนธมโม, ภาพชีวิต ๘๐ ปีพุทธทาสภิกขุ, หน้า ๓๐-๓๑.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^๖ พระประชา ปสนุนธมโม, อัครวิปรีติของท่านพุทธทาสเล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๖๕๖.

^๗ พระประชา ปสนุนธมโม, ภาพชีวิต ๘๐ ปีพุทธทาสภิกขุ, หน้า ๕๕.

พุทธสุสาห์ นิยามเทมิ สรรณชีวิตลิจิ
พุทธสุสาห์สุมิ ทาโสว พุทฺโธ เม สามิกิสฺโร - อิติ
พุทธทาโส

“ข้าพเจ้ามอบชีวิตและร่างกายนี้ ถวายแด่พระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าเป็นนายมีอิสระเหนือข้าพเจ้า เพราะเหตุดังกล่าวมานี้ข้าพเจ้าจึงชื่อว่า “พุทธทาส”^๔

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า พุทธทาสภิกขุมีความสนใจในพระพุทธศาสนามาตั้งแต่วัยเด็ก อ่านหนังสือนักธรรมตรี โท เอก จบก่อนบวชเสียอีกเพราะมารดาพาไปวัด ท่านได้อ่านหนังสือมาก่อนบวช ชีวิตของท่านทำอะไรทุกอย่างจึงเกิดความเรียบง่ายประหยัด กลุ่มค่าที่สุดด้วยได้รับอิทธิพลจากผู้เป็นมารดา แต่ท่านไม่มีนิสัยมักง่ายเป็นคนละเอียดประหยัดจะทำอะไรเกิดประโยชน์มากที่สุด จนมีโอกาสได้เข้ามาบวชเรียนศึกษาตามประเพณีชาวไทยพุทธ ชอบด้านการแต่งโคลงชอบกวี มีวิญญานกวี ซึ่งได้รับอิทธิพลจากบิดา เลยทำให้มีพื้นฐานดี บวกกับสติปัญญาความสามารถในด้านความเป็นอัจฉริยะความคิดเขียนอ่านเร็ว จัดอยู่ในประเภทพุทธจริตรอยู่แล้ว ศึกษาเรียนรู้จำนำไปปฏิบัติได้เร็ว โดยเข้ามาอยู่จำพรรษาที่วัดร้างตระพังจิก ตั้งใจศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจังด้วยความตั้งใจ และได้ศึกษานอกหลักสูตรเป็นอันมาก มีความรู้ด้านภาษาโดยเฉพาะภาษาอังกฤษ และที่สนใจเป็นพิเศษคือวิชาวิทยาศาสตร์ พร้อมทั้งติดตามข่าวสารเหตุการณ์บ้านเมืองอย่างใกล้ชิด เลยทำให้ท่านมีความรอบรู้มากในหลายๆศาสตร์ มีชื่อเสียงความโดดเด่นด้านงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นอันมาก อยากที่จะหาใครเสมอเหมือน เพื่อความสุขของมวลมนุษยชาติ

๒.๒ ผลงานด้านวรรณกรรม

ผู้วิจัย ได้ศึกษาค้นคว้าจากเอกสารของผู้ทรงคุณวุฒิเรียบเรียงไว้เห็นว่าควรทราบวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุมีหลายรูปแบบ เช่น งานพูด งานเขียน งานแปล งานเทศนา สั่งสอน โดยพุทธทาสภิกขุโน้ตย่อลงในสมุดฉีก ปฏิทินเก่า ๆ เศษกระดาษ บนฝาผนัง กล่องกระดาดของจดหมายเก่า ๆ ที่เหลือใช้แล้ว แม้แต่ที่ท่านเขียนไว้บนฝ่ามือ ในขณะที่ท่านกำลังเดินบิณฑบาตแล้วค่อยๆกลับมาคัดลอกลงในกระดาษภายหลัง หรือบันทึกไว้ในวัสดุอื่นใดเท่าที่จะหาได้ในขณะที่ท่านมีความคิดเรื่องใดเรื่องหนึ่งขึ้นมา และงานที่ผุดขึ้นมาชั่วขณะในความคิด ต้องรีบ

^๔ พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๖๖ ภาคแห่งการตามรอยพระอรหันต์.

บันทึกเขียนไว้ก่อนที่จะสิ้นนอกนั้น มีทั้งบทกลอน บทความภาพปริศนาธรรม คำคม ธรรมะเล่มน้อย แผ่นปลิว แผ่นภาพ บัตรอวยพร ส.ค.ส. ซึ่งก็มีการรวบรวมเก็บต้นฉบับรักษาไว้ ซึ่งได้ค้นคว้ารวบรวมจากตำราผู้ทรงคุณวุฒิ เห็นว่าควรทราบ มีดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ วรรณกรรมชุดหมวดหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

หนังสือพิมพ์รายไตรมาสเล่มแรกของประเทศไทย ที่ยังคงดำเนินการต่อเนื่องมาถึงปัจจุบันนับตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๔๙๕ ที่ท่านพุทธทาสภิกขุและน้องชาย นายธรรมทาส พานิชได้ดำเนินการไว้เพื่อเผยแผ่ธรรมะให้ธรรมะเป็นธรรมทาน พร้อมเป็นสื่อกลางช่วยเพื่อนมนุษย์ดับทุกข์เพื่อความสงบเย็นและเป็นประโยชน์แก่สังคม และแสดงกิจการของคณะธรรมทานให้สังคมตรวจสอบสวนโมกข์กรุงเทพ ก็เสมือนลูกที่เกิดขึ้นจากกิจการของสวนโมกขพลารามและธรรมทานมูลนิธิ เมื่อมีระบบสื่อสารรายงานกิจการให้สังคมได้ตรวจสอบที่ได้อยู่แล้วสวนโมกข์กรุงเทพก็ควรเอาเป็นแบบอย่าง และเพื่อแสดงถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจึงได้ร่วมกับธรรมทานมูลนิธิ ในการจัดทำหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาฉบับพิเศษ ประจำเดือนพฤษภาคม – กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๓ ในวาระทำบุญเปิดทดลองดำเนินการเมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๕๓ และกำลังพัฒนาเป็นวารสารสวนโมกข์กรุงเทพต่อไป

ความมุ่งหมายท่านพุทธทาสภิกขุในการออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

เพื่อแสดงกิจการ พุทธทาสภิกขุคิดจะตั้งธรรมทาน และสวนโมกข์ จำเป็นต้องมีเครื่องมือโฆษณาสื่อสารติดต่อ จำเป็นต้องมีหนังสือพิมพ์เล็กๆ สักฉบับหนึ่ง จึงจัดขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือโฆษณาตัวเองเป็นการเผยแผ่ธรรมเอาบุญกุศลเป็นกำไร รวมกันเข้าทั้งสองส่วนก็เป็นหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” ก่อนหน้านั้นเคยมี “ธรรมจักร” ออกมาอยู่สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) พอสิ้นท่านก็หยุดไป พอหนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา ออกมา เขาก็ครุ่นคิดขึ้นมาว่า แม้พระบ้านนอกก็ยังมีกรุงเทพฯ ก็ควรจะมี ต่อมาไม่นาน ธรรมจักร ก็ฟื้นขึ้นมา และมีพุทธจักร ตามมาอีก

ชื่อหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุตั้งชื่อว่า “พุทธศาสนา” นายธรรมทาสน้องชายร่วมสายโลหิตพุทธทาสภิกขุ ตั้งชื่อให้ใช้ตัว “ส” ก็เพราะแรกๆ ต้องการปฏิบัติคำที่มาจากภาษาสันสกฤตให้เป็นภาษาบาลีให้หมด จึงมี มนุสส์ มี ศาสนา ภาษาบาลีควรเป็นของพุทธ สันสกฤต ไม่ใช่ของพุทธ ส่วนภาษาที่นิยมใช้จะอยู่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๖

^๕ พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส (ภาคชีวิต ผลงาน หลักธรรม), (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

รูปเค้าโครงของหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

นายธรรมทาส น้องชายร่วมสายโลหิตพุทธทาสภิกขุ เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาถูกต้องตามกฎหมาย ท่านพุทธทาสวางโครงหนังสือ แบ่งออกเป็น ๓ ภาค มีภาคทั่วไป ภาคพระไตรปิฎก ภาคปฏิบัติธรรม จนกระทั่งออกแบบปก ๑ ภาพ ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นผู้ดำเนินการ สั่งให้ช่างทำบล็อกที่กรุงเทพฯ

การจัดพิมพ์หนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

เมื่อได้ต้นฉบับที่ถูกต้องเพียงพอแล้ว ท่านพุทธทาสภิกขุเอาไปจ้างโรงพิมพ์สยามพานิชการ แถวสีลม กรุงเทพฯ ท่านพุทธทาสภิกขุอยู่ควบคุมพิมพ์จนงานเสร็จ ท่านส่งลงมาทางเรือ จนถึงปีที่ ๒ เล่มที่ ๑ เอาไปพิมพ์ที่โรงพิมพ์เดิม

การแจกจ่ายหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุ ขอความช่วยเหลือจากไทยเขมมรายสัปดาห์ โดยพิมพ์เป็นรูปองใส่ลง ไคร่อยากอ่านนึกแสดมปีส่งมาพร้อม ให้เปล่าเป็นธรรมทาน ความนิยมอ่านมีสมาชิกร่วม ๑,๐๐๐ คน หนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ไม่ได้กำหนดวงที่มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยที่เดียววางหลายที่ สมาชิกส่วนมากจะเป็นคนกรุงเทพฯ รวมนิสิตนักศึกษาปัญญาชนที่นิยมอ่าน

นามปากกาที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้ในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

“พุทธทาส” เขียนเรื่องธรรมะโดยตรง “อินทปญฺโญ” กับ “ธรรมโยธ” เขียนเรื่องให้คนโกรธ เพราะเขย่าวิจารณ์กันอย่างรุนแรง กระแทกกันแรง, “สิริวิลาส” เขียนโคลงกลอน, “สังฆเสนา” เขียนแบบนักรบเพื่อธรรม, “พุทธกามารมณจิต” เรื่องปรารภโลก, “ข้าพเจ้า” เขียนเรื่องแง่คิดต่างๆ “นายเหตุผล” นั้นแกล้งเขียน ไม่ใช่ความรู้สึกอันแท้จริง เป็นเจตนาที่จะให้ผู้อ่านคิดนึกในทุกแง่ทุกมุม แกล้งเขียนค้านพุทธศาสนาถ้าจะค้านมันได้อย่างนี้ แล้วจะตอบว่าอย่างไร ให้คนอื่นได้วินิจฉัยได้ความรู้ทางพุทธศาสนามากขึ้น

ปฏิกิริยาของผู้อ่านหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

หนังสือพิมพ์พุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ ได้รับความสนใจจากผู้อ่านน้อยมาก เพราะว่าการแนะนำในการอ่านไม่ค่อยมี ในช่วง ๑๐ ปีแรก จนถึง ๒๐ ปี ท่านพุทธทาสภิกขุ ถูกมองข้ามจากสังคมในทางลบเรื่องหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา น้อย ความจริงส่วนมากจะเป็นเรื่องการยกย่องในทางสติปัญญาความรู้ความสามารถของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเกี่ยวกับหลักธรรมในพระไตรปิฎกที่ท่านนำมาเขียนลงในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา มากกว่า

ผลที่ได้รับจากหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

“พุทธศาสนา” ของพุทธทาสได้รับความนิยม จนกลายเป็นการศึกษาที่อยู่ในวงกว้าง จากการศึกษาชีวิตและด้านสังคม ปัญหาทางศาสนา ทุกอย่างมันน่าศึกษา มันเป็นการรู้ธรรมชาติเกี่ยวกับสังคมที่มันเห็นไม่ได้ด้วยตาแต่สัมผัสได้ด้วยจิตใจ

การเขียนเนื้อเรื่องในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา

เป็นการเขียนที่เกิดจากฉันทะ หมายถึง พุทธทาสภิกขุเขียนตามความพอใจ ซึ่งเขียน “ไตรมาสภิกขุติดกาลพจน์” พุทธทาสภิกขุตั้งใจเขียนแล้วพิมพ์รวบรวมเป็นรูปเล่ม มีเรื่องธรรมะ ชั้นโลกุตระลึกๆ ก็มี ผิวกๆโลกๆก็มี เรื่องยาวๆอย่างเรื่อง “ปมเชื่อง” เรื่อง “อนัตตา” ถึงจะเป็นงานเขียนที่เหน็ดเหนื่อย ท่านพุทธทาสภิกขุใช้ความอดทนพยายามเขียนจนประสบความสำเร็จ^{๑๑}

๒.๒.๒ วรรณกรรมหมวดชุดก่อนธรรมโฆษณ์

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้าจากตำราของผู้ทรงคุณวุฒิ ได้เรียบเรียงไว้เห็นว่าควรทราบ วรรณกรรมที่รอการพัฒนาปรับปรุงเป็นธรรมโฆษณ์ ซึ่งต้องตรวจสอบกลั่นกรองและจัดทำวรรคตอนตามมาตรฐานของธรรมโฆษณ์โดยต้องใช้ระยะเวลาอันยาวนานด้วยข้อจำกัดนี้ เพื่อให้เกิดการเผยแพร่และช่วยการตรวจสอบแก้ไข จึงได้จัดพิมพ์เผยแพร่ในชุดวรรณกรรมก่อนเป็นธรรมโฆษณ์ รวมทั้งวรรณกรรมธรรมโฆษณ์บางเล่มที่นำมาจัดพิมพ์เป็นปกอ่อน หรือเล่มขนาดเล็กลงเพื่อความสะดวกในการอ่านของคนหนุ่มมากประกอบด้วย

๑) ล้ออายุกันดีกว่า (ธันวาคมพ.ศ. ๒๕๕๐) “ล้อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชนิดที่โลกมันจะดีขึ้นได้” ธรรมบรรยายล้ออายุของพุทธทาสภิกขุ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ เปิดฟังบททวนใหม่ในวาระล้ออายุ ๑๐๑ ปี ๒๗ พฤษภาคมพ.ศ. ๒๕๕๐

๒) หนังสือชุดธรรมะรักษาโลก ๓ เล่ม (กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๐ – สำนักพิมพ์อมรินทร์)

๓) เปลี่ยนคนเป็นมนุษย์ เน้นให้เห็นถึงความจำเป็นที่คนทุกคนจำเป็นต้องพัฒนาจิตใจตนเองจากการเป็น “คน” สู่การเป็น “มนุษย์”

๔) พระเจ้าของชาวพุทธ พระเจ้าตามหลักธรรมที่แท้ของพุทธศาสนาคือสังฆธรรมสูงสุดหรือกฎอภิปัจจยดาที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบนั่นเอง

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, สวนโมกขพลารามกำลังแห่งการหลุดพ้น, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ที.พี.พรินท์, ๒๕๔๑), หน้า ๕๕-๕๗.

๕) รู้ทันเล่ห์เหลี่ยม ย้ำถึงความสำคัญที่ทุกคนต้องใช้ชีวิตด้วยความรู้เท่าทันกิเลสที่มี ความลึกซึ้งมากกว่าที่คิด^{๑๑}

ทั้ง ๓ เล่มรวบรวมจากคำบรรยายธรรมทางวิทยุของพุทธทาสภิกขุ จากต้นฉบับเดิม ในชื่อ เทคนิคแห่งการมีธรรมะ ชุด ‘ปรมัตถธรรมกลับมา’ ด้วย

๖) ธรรมะในฐานะวัฒนธรรมและการประยุกต์ให้เต็มตามความหมาย

๗) ธรรมศาสตร์ ๑

๘) ธรรมศาสตร์ ๒

๒.๒.๑ วรรณกรรมหมวดชุดธรรมโฆษา

ความหมายของธรรมโฆษา

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความหมายของ **ธรรมโฆษา** หมายถึง การโฆษณาธรรม ไปตามความรู้ที่ได้รับจากการศึกษาและการปฏิบัติตามพระไตรปิฎก อย่างจริงจังอย่างละเอียดทุกแง่ ทุกมุม โดย พุทธทาส อินทปัญโญภิกขุ ได้พิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณชน โดยเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๕ เป็นต้นมา

ความเป็นมาของธรรมโฆษา

ผลงานจากการเผยแพร่ของพุทธทาสภิกขุ ได้มีผู้ออกคัดลอกไปเพื่อตีพิมพ์เผยแพร่อยู่เนืองๆ เป็นจำนวนมากท่านเห็นว่าการคัดลอกกันไปเองนั้น อาจจะทำด้วยความเร่งรีบหรือทำโดยไม่รอบคอบ เพียงพอเท่าที่ควรหรืออาจมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงถ้อยคำของท่านให้ผิดเพี้ยนไปจากเดิม หรืออาจจะแก้ไขเพื่อตีความเอาเองตามความเข้าใจแห่งตน จนอาจเป็นเหตุให้เกิดผิดพลาดเสียหายทั้งโดยเจตนาหรือไม่เจตนาก็ตาม ท่านจึงให้จัดประชุมคณะกรรมการที่ตั้งขึ้นเพื่องานนี้ โดยพุทธทาสภิกขุเองเป็นประธานร่วมกับธรรมทานมูลนิธิ สวนอุสมมูลนิธิมูลนิธิเผยแพร่ชีวิตประเสริฐ วางโครงการจัดพิมพ์คำบรรยายทั้งหมดรวมเข้าชุดกันไว้ให้เป็นหมวดหมู่ ให้ถูกต้องตรงตามที่ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้เขียนหรือบรรยายไว้ทั้งหมดในการนี้ได้พิจารณา ชื่อ วัตถุประสงค์ โครงการ หมวด และชุดหนังสือตลอดจนชื่อหนังสือที่จะมีในแต่ละชุดนั้นๆ ลักษณะหนังสือ เนื้อหาในเล่มและวิธีการจัดเตรียมเนื้อหา การจัดพิมพ์ ตลอดจนการดูแลบำรุงรักษาและการเผยแพร่ให้ถูกต้องตรงตามวัตถุประสงค์เดิมของท่านพุทธทาสภิกขุ

วรรณกรรมหลัก

พุทธทาสภิกขุ ใช้ชื่อว่า "**ธรรมโฆษาของพุทธทาส**" ปรากฏเหตุว่าในปัจจุบันทุกสิ่งมักจะสำเร็จได้ด้วยการโฆษณา คนเชื่อโฆษณากันมากการเผยแพร่ธรรมใดๆ อาจไม่สามารถ

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

กระตุ้นให้คนเกิดสนใจในธรรมะได้เท่ากับการต้องโฆษณาธรรมะ หลักพระธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

วัตถุประสงค์ในการจัดพิมพ์วรรณกรรมชุดธรรมโฆษา

เพื่อต้องการรักษาคำบรรยายธรรมของพุทธทาสภิกขุให้ถูกต้องในลักษณะเดิมแท้ไม่ให้ผิดเพี้ยนไปจากต้นฉบับจริง ซึ่งอาจจะเกิดจากผู้รู้เท่าไม่ถึงการณ์ นำไปดัดแปลงแก้ไขเอง ดังนั้นจึงได้รวบรวมคำบรรยายของท่านจากสวนโมกขพลาราม และจาก ณ ที่แห่งอื่นๆ มาจัดเป็นหมวดหมู่ให้เป็นชุดสมบูรณ์ ทำเป็นเล่มหนังสืออุเทศ สำหรับใช้เป็นประโยชน์แห่งการศึกษาและเป็นแนวปฏิบัติของผู้สนใจศึกษาปฏิบัติตามแนวนี้

ลักษณะวรรณกรรมชุดธรรมโฆษา

เป็นหนังสือปกดำ ขนาด ๘ หน้า/หยก ความหนาประมาณ ๔-๕ ร้อยหน้า หนังสือทุกเล่มใช้ชื่อหลักว่า "ธรรมโฆษาของพุทธทาส" ส่วนชื่อหนังสือแต่ละเล่มได้มีการกำหนดไว้ในแต่ละหมวด ซึ่งมี ๕ หมวดส่วนเล่มใดจะใช้ชื่อว่าอะไรนั้น จะต้องเสนอหารือกับท่านผู้บรรยายเสียก่อนหนังสือนี้ให้ใช้ชื่อท่านผู้บรรยายเพียงว่า พุทธทาสภิกขุ ไม่ต้องมีอัญญาประกาศไม่ต้องใช้ราชทินนาม และที่สันหนังสือใช้กระดาษหนังสือพิมพ์สีต่างๆ ผูกไว้ (ปัจจุบันใช้พิมพ์สีลงบนสันหนังสือแทนเพื่อแสดงหมวดของหนังสือ)

วรรณกรรมชุดธรรมโฆษา แบ่งออกเป็น ๕ หมวดใหญ่ๆ ดังนี้

หมวดที่ ๑ ชุด "จากพระโอษฐ์" สันปกสีน้ำตาล ๑-๑๐ เป็นเรื่องเก็บมาเฉพาะที่ตรัสเล่าไว้เอง

หมวดที่ ๒ ชุด "ปกรณ์พิเศษ" สันปกสีแดง ๑๑-๒๐ เป็นคำอธิบายข้อธรรมะที่เป็นหลักวิชาและหลักปฏิบัติอย่างสมบูรณ์

หมวดที่ ๓ ชุด "ธรรมเทศนา" สันปกสีเขียว ๒๑-๓๐ เป็นเทศนาตามเทศกาลต่างๆ

หมวดที่ ๔ ชุด "ชุมนุมธรรมบรรยาย" สันปกสีน้ำเงิน ๓๑-๔๐ เป็นการบรรยายในรูปแบบปาฐกถาในเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างละเอียด

หมวดที่ ๕ ชุด "ปณิณกะ" สันปกสีม่วง ๔๑-๕๐ เป็นการอธิบายข้อธรรมะเบ็ดเตล็ดต่างๆ ประกอบความเข้าใจในแต่ละหมวด แต่ละหมายเลข อาจมีได้หลายเล่ม ซึ่งได้ใช้วิธีใส่อักษร ก ข ค ต่อกันไปเรื่อย ๆ^{๑๒}

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐-๑๗๓.

เนื้อหาในวรรณกรรมชุดธรรมโมฆณในเล่ม

จะมีการถอดจากเทปธรรมบรรยาย โดยให้ถอดทุกคำพูดห้ามต่อเติมหรือตัดคำใดๆ ออก ถือว่าเป็นการยกย่องเชิดชูเกียรติคุณองค์บรรยาย ส่วนการจัดพิมพ์ให้ใช้เครื่องหมายวรรคตอน และตัวสะกดตามหลักภาษาไทยสำหรับการใช้ถ้อยคำ ภาษาบาลีหรือสันสกฤต เฉพาะที่ยกมาอ้างจากพระคัมภีร์ให้เขียนสะกดตามภาษาเดิม แต่ถ้าเป็นคำที่พุทธธรรมคำซึ่งโดยมากเป็นชื่อของชื่อธรรมะต่างๆ ให้เขียนตัวอักษรตามรูปภาษาบาลีแต่เขียนพยัญชนะ สระ และสะกด การันต์ เป็นภาษาไทย ส่วนการใช้วงเล็บนั้นถ้าท่านผู้บรรยายมิได้พูดไว้ว่าให้เขียนวงเล็บแล้ว ห้ามใส่วงเล็บเลย เพราะจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจว่าเป็นคำอธิบายเพิ่มเติมของผู้จัดพิมพ์

หมวดที่ ๑ ชุด "จากพระโอรุ" สันปกสีน้ำตาล ๑-๑๐ เป็นเรื่องเก็บมาเฉพาะที่ตรัสเล่าไว้เอง

๑) พุทธประวัติจากพระโอรุ	หมายเลขประจำเล่ม ๑
๒) อริยสัจจากพระโอรุ	หมายเลขประจำเล่ม ๒
๓) ขุมทรัพย์จากพระโอรุ	หมายเลขประจำเล่ม ๓
๔) ปฏิจสนุปาบทจากพระโอรุ	หมายเลขประจำเล่ม ๔

หมวดที่ ๒ ชุด "ปกรณ์พิเศษ" สันปกสีแดง ๑๑-๒๐ เป็นคำอธิบายข้อธรรมะที่เป็นหลักวิชาและหลักปฏิบัติอย่างสมบูรณ์

- ๕) พระพุทธคุณบรรยาย หมายเลขประจำเล่ม ๑๑. ก
- ๖) พุทธจริยา หมายเลขประจำเล่ม ๑๑
- ๗) ไกรวัลยธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๒. ก
- ๘) อิทปปัจจยตา หมายเลขประจำเล่ม ๑๒
- ๙) อตัมมยตาประยุกต์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๒. ข
- ๑๐) อตัมมยตาปริทัศน์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๒. ค
- ๑๑) อตัมมยตาประทีป หมายเลขประจำเล่ม ๑๒. ง
- ๑๒) สันตเสตัพพธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๓.
- ๑๓) โอสารตัพพธรรม หมายเลขถึงเลขประจำเล่ม ๑๓. ก
- ๑๔) สันตญูจิธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๓. ข
- ๑๕) ปรมัตถสภาวะธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๔. ก
- ๑๖) ปฏิปทาปริทรรศน์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๔.
- ๑๗) สมถวิปัสสนาสุคปรมาณู หมายเลขประจำเล่ม ๑๔. ข
- ๑๘) กขกกา ของการศึกษาพุทธศาสนา หมายเลขประจำเล่ม ๑๔. ค

- ๑๙) โพธิปักขิยธรรมประยุกต์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๔. ง
- ๒๐) พุทธวิธีชนะทุกข์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๔. จ
- ๒๑) หลักพุทธศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่ ๑๔. ฉ
- ๒๒) ธรรมะกับสัตยชาติญาณ หมายเลขประจำเล่ม ๑๕.
- ๒๓) ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๕. ข
- ๒๔) ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๑๖.
- ๒๕) ตูลาการิกธรรมเล่ม ๒ หมายเลขประจำเล่ม ๑๖. ก
- ๒๖) ตูลาการิกธรรม เล่ม ๓ หมายเลขประจำเล่ม ๑๖. ข
- ๒๗) ฌราวาสธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๗. ก
- ๒๘) มหิดลธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๗. ข
- ๒๙) โมกขธรรมประยุกต์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๗. ค
- ๓๐) เติกนิจกธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๗. ง
- ๓๑) พุทธธรรมประยุกต์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๗. จ
- ๓๒) มนุสสธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๗
- ๓๓) ปัญหาแห่งมนุษยภาพ หมายเลขประจำเล่ม ๑๗. ฉ
- ๓๔) พุทธกิจริยธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๘.
- ๓๕) การกลับมาแห่งศีลธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ก
- ๓๖) ศีลธรรม กับ มนุษยโลก หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ข
- ๓๗) อริยศีลธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ค
- ๓๘) เยาวชนกับศีลธรรม หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ง
- ๓๙) ธรรมะกับการเมือง หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. จ
- ๔๐) ธรรมสังฆสังเคราะห์ หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ข
- ๔๑) สันติภาพของโลก หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ข
- ๔๒) เมื่อธรรมครองโลก หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ฉ
- ๔๓) ธรรมสังฆปณิกะ หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ฉ
- ๔๔) ธรรมะคือสิ่งพัฒนาชีวิต หมายเลขประจำเล่ม ๑๘. ญ
- ๔๕) บรมธรรม ภาคต้น หมายเลขประจำเล่ม ๑๙
- ๔๖) บรมธรรมภาคปลาย หมายเลขประจำเล่ม ๑๙. ก
- ๔๗) อานาปานสติภาวนา หมายเลขประจำเล่ม ๒๐. ก
- ๔๘) อานาปานสติบรรยาย-อภิปราย-สัมมนา-สาริต ๒๐. ค

หมวดที่ ๓ ชุด "ธรรมเทศนา" สันปกสีเขียว ๒๑-๓๐ เป็นเทศนาตามเทศกาลต่างๆ.

๔๕) มามนุชาเทศนา เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๒๒

๕๐) วิสาขบูชาเทศนา เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๒๓

๕๑) อาสาฬหบูชาเทศนา เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๒๔

๕๒) พัสสิกไตรเทศนา หมายเลขประจำเล่ม ๒๕. ง

๕๓) ศารทกาลิกเทศนา เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๒๖

หมวดที่ ๔ ชุด "ชุมนุมธรรมบรรยาย" สันปกสีน้ำเงิน ๓๑-๔๐ เป็นการบรรยายในรูปแบบปาฐกถาในเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างละเอียด

๕๔) ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๓๑

๕๕) ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒ หมายเลขประจำเล่ม ๓๑. ก

๕๖) ชุมนุมปาฐกถาชุด "พุทธธรรม" หมายเลขประจำเล่ม ๓๒

๕๗) ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๓๖

๕๘) ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒ หมายเลขประจำเล่ม ๓๖. ก

๕๙) ค่ายธรรมบุตร หมายเลขประจำเล่ม ๓๗

๖๐) เทคนิคของการมีธรรมะ เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๓๗. ก

๖๑) ใครคือใคร? หมายเลขประจำเล่ม ๓๗. ข

๖๒) อะไรคืออะไร? หมายเลขประจำเล่ม ๓๗. ค

๖๓) ธรรมะคือเรื่องของธรรมชาติ หมายเลขประจำเล่ม ๓๗. ง

๖๔) เทคนิคการมีธรรมะ เล่ม ๒ หมายเลขประจำเล่ม ๓๗. จ

๖๕) สุตยัญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๓๘.

๖๖) สุตยัญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒ หมายเลขประจำเล่ม ๓๘. ก

๖๗) นวกานุศาสน์ เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๓๙.

๖๘) ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข หมายเลขประจำเล่ม ๓๙. ค

๖๙) ราชภักฎาพ หมายเลขประจำเล่ม ๓๙. ง

๗๐) ธรรมะเล่มน้อย หมายเลขประจำเล่ม ๔๐

๗๑) ธรรมศาสตร์ เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๔๐. ก

๗๒) สัมมัตตานุภาพ หมายเลขประจำเล่ม ๔๐. ฉ

๗๓) คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนา ๔๐. ช

๗๔) คู่มือที่จำเป็นในการศึกษาและปฏิบัติธรรม ๔๐. ซ

หมวดที่ ๕ ชุด "ปณิณกะ" สันปกสีม่วง ๔๑-๕๐ เป็นการอธิบายข้อธรรมะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ประกอบความเข้าใจ.^{๑๑}

๗๕) ชุมนุมล้ออายุ เล่ม ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๔๒. ก

๗๖) หัวข้อธรรมในคำกลอน และบทประพันธ์ของ “สิริवास” หมายเลขประจำเล่ม ๔๒. ก

๗๗) ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ หมายเลขประจำเล่ม ๔๔. ก

๗๘) ฟ้าสาธระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน ๑ หมายเลขประจำเล่ม ๔๖. ก

๗๙) ฟ้าสาธระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน ๒ หมายเลขประจำเล่ม ๔๖. ง

๒.๒.๔ วรรณกรรมหมวดบรรยาย หมายถึง วรรณกรรมที่พุทธทาสภิกขุบรรยายในโอกาสต่างๆ ท่านบอกว่างานพูดแล้วเป็นหนังสือ เริ่มจากเทศน์ประจำที่คณะธรรมทาน ทั้งที่พูดเรียงและย้ายไปไซยาท่านเทศน์ ตามความพอใจมีการปรับปรุงใช้เนื้อหาที่ทันสมัย เทศน์บรรยายแบบเดิมๆ นั้น ที่เทศน์มาแต่ก่อนมันพ้นสมัยไปแล้ว เทศน์ท่านองปาฐกถา แม้จะเริ่มด้วย “นโม” แต่พอถึงตอนพูดก็เป็นการปาฐกถาหรือบรรยายนั่นเอง ตามความรู้สึกรู้สึกของพุทธทาสภิกขุ ประกอบด้วย

๑) คู่มือมนุษย์ (ฉบับสมบูรณ์)

๒) แก่นพุทธศาสนา (ฉบับสมบูรณ์)

๓) แนวเจริญธรรม

๔) คู่มือปฏิบัติอานาปานสติ ๑๖ ชั้น

๕) ดับไม่เหลือ

๖) ภาษาคน-ภาษาธรรม

๗) จริยธรรมสำหรับครู

๘) หินยาน-มหายาน

๙) อารมณ์เป็นเพียงมโนภาพของจิต

๑๐) ปฏิจตมุปบาทคืออะไร?

๑๑) ไม้อิงสามขา

๑๒) ศาสดราสามอัน

๑๓) โจรฉกรรจ์สามก๊ก

๑๔) ป่ารกสามดวง

๑๕) เวียนวนสามวง

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐-๑๗๓.

- ๑๖) ทุกข์ทนสามโลก
- ๑๗) เขาโคกสามเนิน
- ๑๘) ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม
- ๑๙) วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม
- ๒๐) ธรรมวิจักขณากถา
- ๒๑) พุทธานุสาสนี
- ๒๒) รัชมิกสังคมนิคม
- ๒๓) พระอรหันต์ยาลืม
- ๒๔) ตถาคาหน้าเชิงตะกอนหน้าที่ของชีวิต
- ๒๕) พุทธทาสกับเซ็น
- ๒๖) เซ็นในสวนโมกข์
- ๒๗) นิทานเซ็น
- ๒๘) ภาพจากจิตสู่จิต ในโรงมหรสพทางวิญญานสวนโมกขพลาราม
- ๒๙) ภาพปริศนาธรรม ในโรงมหรสพทางวิญญาน สวนโมกขพลาราม
- ๓๐) ภาพลือความจริง
- ๓๑) คำอธิบายภาพปริศนาธรรมไทยชุดกายนคร
- ๓๒) สมุดภาพปริศนาธรรมไทย (ประดับมุข วัดยายร่ม)
- ๓๓) ภาพพุทธประวัติจากหินสลัก
- ๓๔) ธรรมะน้ำล้างธรรมะโคลน
- ๓๕) วิวาทะ (ความเห็นไม่ตรงกัน) ระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับท่านพุทธทาส

ภิกขุ รวบรวมโดยอรุณ เวชสุวรรณ

- ๓๖) พุทธทาสตอบปัญหา
- ๓๗) คติธรรมจากอัทธปาปัจจุตา (ตัดตอน ย่อเก็บใจความ)
- ๓๘) สรรนิพนธ์พุทธทาสภิกขุว่าด้วยเต๋า รวบรวมโดยกวีวงศ์
- ๓๙) สรรนิพนธ์พุทธทาสภิกขุว่าด้วยศิลปะและสุนทรียภาพทางจิตวิญญาน รวบรวม

โดยกวีวงศ์

- ๔๐) คู่มือมนุษย์ (ฉบับย่อโดยปุ่น จงประเสริฐ)
- ๔๑) อติมมยดาสำหรับชาวบ้าน (ย่อและเรียบเรียงโดยฟองโสม อัดดสัมปยุตตะ)
- ๔๒) พระคุณของแม่ (เรียบเรียงโดยสัมพันธ ก้องสมุทร)
- ๔๓) ไกรวัลยธรรม (ย่อโดยภิกขุ น.ช. วิมุตตานันทะ)

- ๔๔) พจนานุกรมพุทธทาสคำอธิบายขยายศัพท์
- ๔๕) ประโยชน์และอานิสงส์จากการอธิบายศึกษาอริยสัจจากพระโฆส
- ๔๖) ธรรมเนียมชุมทรัพย์ทางปัญญา (เรียบเรียงโดยอโณทัย อาตมา)
- ๔๗) อรรถาธิบายเรื่องปฏิจาสมุปบาทจากธรรมเนียม (เรียบเรียงโดยพระคุณฐิติ เมฆ

กูโร)

- ๔๘) การปฏิบัติธรรมตามรอยพระอรหันต์
- ๔๙) ประมวลธรรมท่านพุทธทาสและแถลงการณ์ ๕๐ ปี สวนโมกข์)

๒.๒.๕ วรรณกรรมหมวดงานประพันธ์ ได้แบ่งออกเป็นหมวดย่อยๆ ๓ หมวดคือ

๑) หมวดร้อยแก้ว

- ๑) อติติสังวัจนรายสุमानุสรณ์จากพุทธทาสภิกขุ
- ๒) อนุทินปฏิบัติธรรม
- ๓) แนวสังเขปของโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน
- ๔) ป่วย ๓ เดือน เกิดสมุดเล่มนี้ มกราคม-กุมภาพันธ์-มีนาคม ๓๕
- ๕) ท่านพุทธทาสรำลึก ลิขิตท่านพุทธทาสถึงน้องชายโดยธรรม (กรุณา

กุศลาคัย)

- ๖) เกียรติคุณของพระพุทธเจ้า, มหาภิเนษกรรมณี (ก. เขาสวนหลวง)
- ๗) ชุมนุมอภิสิทธิ์กาลพจน์ (ข้อคิดสำคัญ) ๒๔๘๒-๒๕๔๕
- ๘) พุทธประวัติ (ฉบับวิจารณ์)
- ๙) พระพุทธคุณ ที่จารึกอยู่ในประวัติศาสตร์

๒) หมวดร้อยกรอง

- ๑) กาถาธรรมบท
- ๒) นิราศพบุรี
- ๓) รวมบทกลอนสอนใจจากปฏิทินธรรม พุทธศักราช ๒๕๓๗-๒๕๔๕

(สองภาษาไทย-อังกฤษ)

๓) หมวดงานแปล การแปลหนังสือพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “ไม่มีหลักเกณฑ์อะไรมาก” เลือกรื่องที่ชื่อว่าแปลใหม่ การแปลก็ยึดอย่างที่ท่านชอบ คือฟังให้ถูก ฟังง่าย และชัดเจนในทางภาษาไทย เนื้อความตรงตามบาลี อ่านแล้วเข้าใจได้เองทันที ไอ้ที่แปลจากภาษาอังกฤษนั้น จะมีเรื่องยุ่งๆ หน่อย ต้องคิดใคร่ครวญมาก ท่านรู้สึกว่ตั้งแต่แปลหนังสือสวางโปเป็นหนังสือที่แปลยากที่สุด คือต้องใช้ความรู้ธรรมที่มีอยู่เป็นเครื่องตัดสินว่า คำนี้ควรจะแปลว่า

อย่างไร ถึงจะเป็นนักเรียนเมืองนอกปริญญายาวเป็นหางก็แปลไม่ได้ ยิ่งถ้าภาษาไทยไม่แตก จะยิ่งกันไปใหญ่เลย ประกอบด้วย

- ๑) พระบาลีมหาสติปัฏฐานสูตรจากพระไตรปิฎก
- ๒) สูตรเว่ยหล่าง
- ๓) คำสอนฮวงโป
- ๔) พุทธประวัติสำหรับเยาวชน
- ๕) พุทธประวัติสำหรับเยาวชน
- ๖) คู่มืออุบาสกอุบาสิกาภาค ๑-๒ ทำวัตรเช้า-เย็นและสวดมนต์พิเศษบาง

บทแปลเป็นไทย

- ๗) สวดมนต์แปลบทพิเศษต่างๆ ที่ใช้ในสวนโมกขพลาราม
- ๘) บทสวดมนต์อานาปานสติสูตรปาฐะ^{๑๔}

๒.๒.๖ วรรณกรรมชุดอนุรักษ์ต้นฉบับ ซึ่งจะทำให้รู้จักคำว่า “ธรรม” ก็รู้ว่าอะไร เป็นอะไรอย่างถูกต้อง แล้วจะไม่ทำให้หลงใหลในสิ่งใด เช่น ในเรื่องเอรีดอร์อย ที่กำลังรู้สึกอยู่กับจิตใจอย่างยืดยาว ไม่ว่าจะเป็นความสุขชนิดใดก็ตามย่อมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความหลงใหลสำหรับบุคคลที่ขาดสติควบคุมตน ชุดนี้เริ่มทำมาตั้งแต่วันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๐๘ เป็นต้นมา ซึ่งมีรายชื่อดังนี้

- ๑) ศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๒) โอวาทท่านพุทธทาส (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๓) ชุมนุมเรื่องสั้น (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๔) ธรรมก่อนตาย (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๕) พุทธประวัติสำหรับเยาวชน (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๖) ชุมนุมบทประพันธ์ของสิริวิลาส (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๗) ชุมนุมเทศนา (อนุรักษ์ต้นฉบับ)
- ๘) คู่มือมนุษย์ (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๙) ชุมนุมข้อคิดอิสระ (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๑๐) อานาปานสติ (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๑๑) ตามรอยพระอรหันต์ (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๑๒) อบรมพระธรรมทูต (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)
- ๑๓) ชุมนุมเรื่องยาว (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม)

^{๑๔} พระประชา ปสนุนธมโม, อดีตวัตรประวัติของท่านพุทธทาสเล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๓๑๑.

๒.๒.๗ วรรณกรรมชุดอนุรักษ์และเรียนรู้กระบวนการทำงาน

ผู้วิจัยเห็นว่าเพื่อเป็นการเผยแพร่งานต้นฉบับตลอดทั้งศึกษาเรียนรู้กระบวนการวิธีการทำงานของพุทธทาสภิกขุ มีรายชื่อดังนี้

- ๑) ความคตินึก ชั่วขณะ ที่ต้องรีบบันทึกไว้ก่อน แต่จะลืมเสีย
- ๒) สื่อมวลชนบนวิถีศีลธรรม: ตามทัศนะของพุทธทาส
- ๓) พุทธทาสลิขิตข้อธรรม บันทึกนี้เอง ๒๔๕๕ ว่าด้วยชีวิต ศาสนา สังคม การเมือง สันติภาพ และหลักคิดสำคัญๆ
 - ๔) โลกวิปริต : หัวข้อล้ออายุ ๒๕๑๕ แล้วเราจะอยู่ในโลกอันแสนวิปริตกันอย่างไร
 - ๕) พระราชา กำลังเพื่อเอาความชนะอย่างสูงสุดทุกชนิด
 - ๖) การเมืองคืออะไร หนทางรอดของมนุษย์ คือ ธรรมิกสังคมนิยม และพุทธทาสลิขิตทางการเมือง
 - ๗) โลกมีสันติได้ ด้วยทุกคนใช้ชีวิตให้เป็นประโยชน์
 - ๘) พันัยกรรมของพุทธทาส ระบบธรรม (เท่าที่นึกได้)
 - ๙) พันัยกรรมของพุทธทาส ระบบธรรม (เท่าที่นึกได้ : บทพันัยกรรมและคำสั้น
 - ๑๐) พุทธทาสลิขิตคำกลอน
 - ๑๑) บทพระธรรม ประจำภาพ เล่มที่ ๑ คำนำและศีลธรรม
 - ๑๒) บทพระธรรมประจำภาพเล่มที่ ๒ ปรมัตถธรรม
 - ๑๓) บทพระธรรมประจำภาพเล่มที่ ๓ ภาพสีอื่นๆ และบทวิเคราะห์
 - ๑๔) เทียบสวน โมกข์ให้ถึงธรรม เทียบถึงธรรมที่สวน โมกข์
 - ๑๕) สวนโมกข์อยู่ที่ไหน : ประโยชน์ที่ท่านควรจะได้รับจากการมาสวนโมกข์
 - ๑๖) ร้อยใจฟื้นฟูไทยให้คืนธรรม ๑๐๑ ปีพุทธทาส และ ๙๕ ปี สวนโมกข์
 - ๑๗) ต่อไปนี้เราจะทำแน่วแน่จริง ทุกอย่างแม้ที่สุดแต่การเขียนบันทึกประจำวัน
 - ๑๘) หัวใจนิพพาน : เทศนาชุดสุดท้ายของพุทธทาส
 - ๑๙) หนาวแต่ เขาระด่าย นอกบ
 - ๒๐) เปิดสวน โมกข์กรุงเทพ : ข้อปรารถนาเผยแผ่และส่งเสริมการปฏิบัติธรรมสำหรับสมัยปัจจุบัน
 - ๒๑) อย่าเพ้อตาย หัวใจนิพพาน ประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย์-นิพพาน
 - ๒๒) อย่าเพ้อตาย หัวใจนิพพาน : บวชอยู่ได้อย่างไร ๖๐-๙๐ ปี
 - ๒๓) อย่าเพ้อตาย หัวใจนิพพาน : ช่วยเขาหน่อย...อย่าเพ้อคิดตาย หัวใจนิพพาน
 - ๒๔) ๑๐๐ ปีจดหมายพุทธทาส-สัญญา

๒๕) ศาสน์สมเด็จพระเจ้า กับพุทธทาสและคฤศน์มณเฑาะ

๒.๒.๘ วรรณกรรมข้อเขียน

พุทธทาสภิกขุ เริ่มงานเขียนหนังสือบทความชิ้นแรกชื่อ “ประโยชน์แห่งทาน” ตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๔๗๓ ปลายปี เขียนบทความขนาดยาวเรื่อง “พระพุทธศาสนาชั้นปุถุชน” อธิบายคุณค่าของพระพุทธศาสนาด้วยภาษาสมัยปัจจุบันปีพ.ศ. ๒๔๗๕ เริ่มงานเขียน “ตามรอยพระอรหันต์” ในเดือนสิงหาคมปีต่อมา ออกหนังสือพิมพ์พระพุทธศาสนา ราย ๓ เดือน เขียนบทความวิจารณ์ภาพพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ ในนามปากกา “ธรรมโยธ” “ชินวาทก์” ฯลฯ และเขียน “ทำไมไม่ไปกับพระโลกนาถ” ปีพ.ศ. ๒๔๗๗ เขียนเรื่อง “คันถธุระกับวิปัสสนาธุระเหมือนกันอย่างไร” และเริ่มแปล “พุทธประวัติจากพระโอษฐ์” แปล “บาลีมหาสติปัฏฐานสูตร” และในพรรษานี้เองเข้ากรรมฐาน ๓ เดือน จดบันทึกปฏิบัติธรรมเป็นรายวัน แล้วเขียนบทความขนาดยาวเรื่อง “การปฏิบัติธรรม”

ปีพ.ศ. ๒๔๗๘ พุทธทาสภิกขุเริ่มแปล “อริยสัจจากพระโอษฐ์” แล้วก็เขียนเรื่อง “พระพุทธศาสนาในถิ่นไทยภาคใต้” ต่อมาปีพ.ศ. ๒๔๗๙ เขียนเรื่องคุณค่าของปริยัติ ซึ่งให้เห็นคุณค่าของการเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎีกับการปฏิบัติแล้วก็เขียน “สังคายนาแค้นหัวตะ” เรียกร้องให้แปลพระไตรปิฎกเป็นไทย และวิจารณ์การทำสังคายนาที่ผ่านมา ปีพ.ศ. ๒๔๘๐ แปล “ลังกาสูตร” จากพระสูตรฝ่ายมหายาน และเขียนวรรณกรรมวิจารณ์ “อภิธานปทีปนิภา” และต้นบัญญัติสิกขาบทให้อาจารย์วาระการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระสังฆราชกรมหลวงชินวราลงกรณ ปิต่อมาเรียบเรียง “เกียรติคุณของพระพุทธเจ้า” และเขียนบทความขนาดยาว “อนัตตาของพระพุทธเจ้า” ในปีพ.ศ. ๒๔๘๒ ได้เขียนบทความเกี่ยวกับกฤษฎมูรติลงในพุทธศาสนา และเขียนบทความตอบปัญหาบาทหลวง ขนาดยาว ๕๕ หน้า ในปีเกิดสงครามโลก และปีพ.ศ. ๒๔๘๓ เขียนบทความต่อต้านสงครามเรื่อง “ไฟไหม้โลกทั้งพุทธกาล” และยังมีหนังสือวรรณกรรมอีกมากมาย

๒.๒.๙ วรรณกรรมจัดหมวด ในทัศนะผู้วิจัยเห็นว่าสะดวกต่อการศึกษาหา ค้นคว้าหาความรู้ของผู้รักการอ่านหนังสือและวรรณกรรมของท่านพุทธทาส จึงมีการจัดรูปแบบเป็นหมวดๆ เหมือนองค์บรรยายที่ท่านบรรยายชื่อเรื่องเป็นชุดๆ เพื่อความสุขและพ้นจากความทุกข์ตามหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา มีรายชื่อหมวดดังต่อไปนี้

๑) วรรณกรรมชุดลอยปทุม

ชุดลอยปทุม จัดเป็นธรรมบรรยายของพุทธทาสภิกขุ ในแต่ละครั้ง ที่เห็นว่าใช้เป็นคู่มือการปฏิบัติได้มากกว่าครั้งอื่น และเป็นเรื่องเฉพาะที่น่าสนใจ อยากให้เผยแพร่ ท่านก็ให้พิมพ์เป็นเล่มเล็ก ขนาด ๑๖ หน้ายก ความหนาประมาณ ๓๐-๔๐ หน้า ชื่อชุด ชื่อ “ชุดลอยปทุม” มี

ภาพหน้าปกเป็นรูปดอกบัว ให้พิมพ์ชุดละจำนวน ๑๐๐ เรื่อง ๑๐๐ เล่ม ปัจจุบันมีทั้งหมด ๑๐๐ เล่ม มีรายชื่อดังนี้^{๑๕}

- ๑) คู่มือมนุษย์
- ๒) ศิลปะแห่งการดูด้วยตาหูสัมผัสกับปัญญา
- ๓) ศิลปะแห่งการมีพระพุทธเจ้าอยู่กับเนื้อกับตัว
- ๔) ธรรมะสำหรับคนเกลียดวัด
- ๕) ธรรม ๒๔ เหลี่ยม (มีภาษาจีน)
- ๖) พุดกับเนร
- ๗) ศิลธรรมกลับมา ตอนที่ ๑
- ๘) เห็นธรรมชาติ คือเห็นความเป็นเช่นนั้นเอง
- ๙) ธรรมโอสธสำหรับโลก
- ๑๐) ความมีสุขภาพอนามัยทางจิต
- ๑๑) ปรมัตถธรรมคำกลอน
- ๑๒) นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้
- ๑๓) ธรรมพรปีใหม่
- ๑๔) ตถตาช่วยได้
- ๑๕) ศิลธรรมกลับมา ตอนที่ ๒
- ๑๖) ศิลธรรมกลับมา ตอนที่ ๓
- ๑๗) ค่าของครู
- ๑๘) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นกัลยาณมิตร
- ๑๙) ถอยหลังเข้าคลองกันเถิด
- ๒๐) การเก็บความโกรธใส่ขี้ผึ้งฉาง
- ๒๑) การปรุ้งเป็นทุกข์อย่างยิ่งการดับทุกข์เป็นสุขอย่างยิ่ง
- ๒๒) อาหารหล่อเลี้ยงใจ
- ๒๓) ปุญญกิริยาวัตถุ
- ๒๔) พ่อแม่สมบูรณ์แบบ
- ๒๕) อานาปานสติและดับไม่เหลือ
- ๒๖) ธรรมคติและธรรมคิตา
- ๒๗) ความมั่นคงภายใน

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๔-๑๘๕.

- ๒๘) โลกพระศรีอารียอยู่แค่ปลายจมูก
- ๒๙) การทำงานเพื่องาน
- ๓๐) ต้นไม้ไม่เป็นอุปสรรคแก่การพัฒนา
- ๓๑) ปฏิจิมอุปบาทคืออะไร
- ๓๒) แก้วเจ็อนของธรรมะและอิทัปปัจจยตา
- ๓๓) การอยู่ด้วยปัจจุบัน ไม่มีอดีตไม่มีอนาคต
- ๓๔) พุทธศาสตร์กับไสยศาสตร์
- ๓๕) อานาปานสติภาวนา (มีภาษาจีน)
- ๓๖) อิทัปปัจจยตาในฐานะสิ่งสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา
- ๓๗) นรกกัปปสววรรค์
- ๓๘) คับทุกข์สิ้นเชิง
- ๓๙) มรดกธรรมคำกลอน
- ๔๐) ทิศทั้งหก
- ๔๑) ฟาสางทางธรรมโมษณ
- ๔๒) ฟาสางทางฝ่ายบรรพชิต
- ๔๓) มหรัสพของพระอรหันต์
- ๔๔) ปรมัตถธรรมกลับมา ตอน ๑
- ๔๕) เซ่นนั่นเอง
- ๔๖) ความสะอาด ความสว่าง ความสงบ
- ๔๗) อะไร ๆ ในชีวิตสักแต่ว่าเป็นเรื่องของจิตสิ่งเดียว
- ๔๘) ปรมัตถธรรมกลับมา ตอน ๒
- ๔๙) ศิลปะสำหรับการมีชีวิตอยู่ในโลก
- ๕๐) พบชีวิตจริง
- ๕๑) สมถวิปัสสนาสำหรับยุคปรมาณู
- ๕๒) ธรรมะที่ควรเติมลงในชีวิต
- ๕๓) ฟาสางทางการเมือง
- ๕๔) ธรรมสัจจะของสมถวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู
- ๕๕) ฟาสางทางปรมัตถ์, อภิธรรม, อุบาทกและบรรพชิต
- ๕๖) ผัสสะสิ่งที่ต้องรู้จักและควบคุม
- ๕๗) ความสุขแท้เมื่อสิ้นสุดแห่งความสุข

- ๕๘) แนวสังเกตทั่วไปของการพัฒนา
- ๕๙) ชีวิตกับความเป็นนิรันดร์
- ๖๐) การศึกษาและการรับปริญญาในพระพุทธศาสนา
- ๖๑) การบำเพ็ญบารมีที่ถูกแนวทาง
- ๖๒) ทำงานให้สนุกได้อย่างไร
- ๖๓) การทำวิปัสสนาและใจความสำคัญของวิปัสสนา
- ๖๔) หลุดพ้นจากความหลุดพ้น
- ๖๕) ธรรมะเป็นคู่ชีวิต
- ๖๖) รอยของพระธรรม
- ๖๗) สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตาในฐานะเป็นหัวใจของพุทธศาสนา
- ๖๘) การทำชีวิตให้มีธรรมะ
- ๖๙) หัวใจของธรรมะโดยหลักพื้นฐาน
- ๗๐) การบวชอยู่ที่บ้าน
- ๗๑) หัวใจปรมัตถธรรม
- ๗๒) หาสุขได้จากทุกข์
- ๗๓) ทานบริจาค
- ๗๔) ฟาสางทางธรรมานุภาพ
- ๗๕) การช่วยเหลือผู้อื่น
- ๗๖) การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา
- ๗๗) จิตตภาวนาทุกรูปแบบ
- ๗๘) ความถูกต้องของอทิปปัจจยา
- ๗๙) ชีวิตใหม่และมรรคหรือหนทางที่จะมีชีวิตใหม่
- ๘๐) แก่นพระพุทธศาสนา
- ๘๑) ฟาสางทางธรรมโมษณ์
- ๘๒) การดับทุกข์ที่มีอยู่ในตัวการดำรงชีวิต
- ๘๓) ปรมัตถธรรมกลับมาตอนที่ ๓
- ๘๔) ปรมัตถธรรมกลับมาตอนที่ ๔
- ๘๕) มนุษย์ควรมีสันติภาพ
- ๘๖) จนกว่าโลกจะมีสันติภาพ
- ๘๗) สิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงเคารพ

๘๘) สันติภาพของมนุษย์มีรากฐานอยู่บนความไม่เห็นแก่ตัว

๘๙) ชีวิตเย็น

๙๐) ธรรมสำหรับผู้สูงอายุ

๙๑) การดำรงชีวิตที่ถูกต้อง

๙๒) อิศราภาพหรือเสรีภาพในทางธรรม

๙๓) เรื่องเกี่ยวกับปาฏิหาริย์

๙๔) การบำเพ็ญบุญปรารภอายุ

๙๕) มีธรรมะสี่เกลอให้มากกว่าปีเก่า

๙๖) จัดการที่เหตุของสิ่งที่มีเหตุ

(๙๗) การมีกุศลชนิดที่จริง

๙๘) สิ่งที่ต้องทำให้ดีกว่าปีเก่า

๙๙) มารู้จักพระพุทธศาสนากันให้ยิ่งกว่าที่แล้วมา

๑๐๐) เกียรติคุณของพระพุทธเจ้า

๒) วรรณกรรมชุดมองด้านใน วรรณกรรมชุดมองด้านในเป็นวรรณกรรมที่ มีรายชื่อ

ดังนี้^{๑๖}

๑) ภาษาคน-ภาษาธรรม

๒) ภัยของพุทธศาสนา

๓) เทคนิคแห่งความเป็นมนุษย์

๔) เกิดมาทำไม (ตอน ๑-๒)

๕) เกิดมาทำไม (ตอน ๓-๔-๕)

๖) เรามา "กิน"เวลากันเถิด

๗) ทำบุญสามแบบ

๘) ทางรอด ๕ ประการ

๙) ระวัง! วังอันตราย

๑๐) ปการมองสิ่งทั้งปวงในด้านใน

๑๑) สมมติ วิปัสสนาตามธรรมชาติ

๑๒) ดวงตาที่เห็นธรรม

๑๓) วิธีชนะความตาย

๑๔) มหาวิทยาลัยในตัวคน

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

- ๑๕) อุปสรรคของการเข้าถึงธรรม
- ๑๖) อุปสรรคที่มีอยู่ในคำพูด
- ๑๗) ในสังสารวัฏฏ์มีนิพพาน
- ๑๘) ทำอย่างไรจึงจะเรียนดี
- ๑๙) วิธีศึกษาพุทธศาสนา
- ๒๐) โจรปล้นธรรมชาติ
- ๒๑) รบกันพาลงแลกธรรมกันพาลง
- ๒๒) ทำอย่างไรคุณพระจึงจะคุ้มครอง
- ๒๓) การงานคือการปฏิบัติธรรม
- ๒๔) ชนควงจันทร์หรือชนะตนดี
- ๒๕) ความเกิดที่คนยังไม่รู้จัก
- ๒๖) จิตประภัสสร จิตเดิมแท้จิตว่าง เหมือนกันหรืออย่างไร
- ๒๗) การศึกษาที่ส่งเสริมสัตยชาติญาณอย่างสัตว์
- ๒๘) สิ่งที่ทำให้ชีวิตของนักศึกษาไร้ความหมาย
- ๒๙) การศึกษาชนิดที่นำโลกไปสู่ความวินาศ
- (๓๐) สิ่งที่คุณฉลาดถือเอาเป็นครู
- ๓๑) ปฏิกิจสมุปปบาทในชีวิตประจำวัน
- ๓๒) ทางสายกลาง
- ๓๓) มรรค ผล นิพพานในชีวิตประจำวัน
- ๓๔) สิ่งที่ทำให้ลามก
- ๓๕) ไม่มีศาสนา
- ๓๖) ความเจ็บไข้มาดักเตือนให้ฉลาด
- ๓๗) การบำรุงพระศาสนา
- ๓๘) ผู้ได้มีโอกาสเสียสละเป็นคนโสดดี และปีใหม่สามแบบ
- ๓๙) การบวชคือการฝึกกระทำเพื่อผู้อื่น
- ๔๐) ชีวิตต้องเทียมด้วยควายสองตัว
- ๔๑) หลักปฏิบัติเกี่ยวกับทานบาริชาค
- ๔๒) ฆราวาสกับไสยศาสตร์
- ๔๓) จิตที่คิดจะให้สบายกว่าจิตที่คิดจะเอา เพราะมีผู้ขาดแคลนเราจึงมีโอกาสได้บุญ
- ๔๔) ถัด รวดเดียว ถึง!

- ๔๕) เคล็ดลับในการครองชีวิต
- ๔๖) สะสางปัญหาชีวิตในวันปีใหม่
- ๔๗) ปั่นมนุษย์แต่ยังเด็ก
- ๔๘) การแก้ปัญหาที่ไม่ถูกจุด
- ๔๙) กรรมตามหลักพุทธศาสนา
- ๕๐) การรับใช้ผู้อื่น ทำให้โลกสันติ
- ๕๑) มนุษย์ของพระเจ้า กับคนของกิเลส
- ๕๒) อิทัปปัจจยตา-พุทธวจนะที่ถูกลืม
- ๕๓) หนังสือพิมพ์คือผู้บันดาลโลก
- ๕๔) สวรรค์นั้นแหละคือนรก!
- ๕๕) ทำอย่างไรกับปัญหา ตาย-เกิด
- ๕๖) เมตตามหานิยม
- ๕๗) โลกพันยุคมีคคตัญญูได้อย่างไร
- ๕๘) ยิ่งพัฒนาวัตถุ ยิ่งห่างสันติ

๓) วรรณกรรมชุดหมูน้อยธรรมจักร

ชุดหมูน้อยธรรมจักร จัดเป็นวรรณกรรมส่วนธรรมบรรยาย ในแต่ละครั้ง ที่เห็นว่าเป็นเรื่องที่เร้าใจในการปฏิบัติธรรมได้มากกว่าครั้งอื่นๆ อยากให้เผยแพร่ ท่านก็ให้พิมพ์เป็นเล่มเล็ก ขนาด ๑๖ หน้ายก ความหนาประมาณ ๓๐-๖๐ หน้า ชื่อ “ชุดหมูน้อยธรรมจักร” มีภาพหน้าปกเป็นสัญลักษณ์พระรัตนตรัย และมีตราของธรรมทานมูลนิธิ เป็นรูปพุทธบริษัทเจ็ดล้อมรรณ ให้พิมพ์ชุดจำนวน ๑๐๐ เรื่อง ๑๐๐ เล่ม ปัจจุบันนี้มีจำนวน ๘๑ เล่ม ดังมีรายชื่อดังนี้^{๑๗}

- ๑) พระพุทธคุณคำกลอน
- ๒) การศึกษาคืออะไร?
- ๓) การงานคืออะไร?
- ๔) ทรัพย์สมบัติคืออะไร?
- ๕) สิ่งที่ดีที่สุดสำหรับมนุษย์
- ๖) ปัญหาที่เกิดจากการศึกษาไม่สมบูรณ์แบบ
- ๗) ปวณณและธรรมะในฐานะสิ่งที่ต้องศึกษา
- ๘) ขาดิในปัจจุสมุปบาท
- ๙) ทางออกที่ ๓ แห่งยุคปัจจุบัน

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

- ๑๐) การบวชคืออะไร?
- ๑๑) ศาสนาคืออะไร?
- ๑๒) ตัวตนคืออะไร?
- ๑๓) อานาปานสติภาวนา
- ๑๔) ธรรมะในฐานะสิ่งที่ต้องศึกษาทั้งชนิดมีตัวตน และไม่มีตัวตน
- ๑๕) คุณพระไม่ตาย
- ๑๖) คุณพระไม่ตาย และเกิดมาทำไม
- ๑๗) ความรักดี
- ๑๘) เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า "พระเจ้า"
- ๑๙) ครู คือผู้ทำหน้าที่สร้างโลก
- ๒๐) การทำวัตรตามแบบโบราณ
- ๒๑) ประมวลปรมัตถธรรมที่คนธรรมดาควรทราบ
- ๒๒) โลกอื่น
- ๒๓) ความเกิดแห่งทุกข์และความไม่เกิดแห่งทุกข์
- ๒๔) นิเวศน์
- ๒๕) วันครู
- ๒๖) แผ่นดินทองต้องสร้างด้วยแผ่นดินธรรม
- ๒๗) เมื่อพอใจในหน้าที่ที่กำลังกระทำ ก็มีสวรรค์อยู่ ณ ที่นั้นเองเมื่อไม่รู้จักตัวเอง ก็ไม่รู้ว่าคุณจะมีหน้าที่อะไร
- ๒๘) ความเป็นพระอรหันต์
- ๒๙) ธรรมะคุ้มครองโลก
- ๓๐) คุณของชีวิต กับเสน่ห์ของคุณ
- ๓๑) กระแสแห่งชีวิตเป็นสิ่งที่ต้องรู้จัก
- ๓๒) สิ่งแรกที่จะต้องรู้จักนั้นคือความทุกข์
- ๓๓) การหมดความเห็นแก่ตัวคือหมดทุกข์
- ๓๔) ชีวิตคือขันธทั้งห้า มิใช่ตัวตน
- ๓๕) อตัมมยตากถา
- ๓๖) อตัมมยตาประยุกต์
- ๓๗) อตัมมยตาให้ยาอะไรได้บ้าง
- ๓๘) เด็กจะเป็นผู้สร้างโลกในอนาคต

- ๓๕) คู่มืออานาปานสติภาวนาอย่างสมบูรณ์แบบ
- ๔๐) การใช้อานาปานสติให้เป็นประโยชน์ในบ้านเรือน
- ๔๑) บทช่วยจำสำหรับเรื่องอตัมมยตา
- ๔๒) อตัมมยตากับสันติภาพ
- ๔๓) พระรัตนตรัยที่ท่านทั้งหลายยังไม่รู้จัก
- ๔๔) การพัฒนาชีวิตโดยพระไตรลักษณ์จัดเป็นอตัมมโย
- ๔๕) ปาฏิหาริย์แห่งอตัมมยตา
- ๔๖) สหยาธรรมของอตัมมยตาและอตัมมยตากับปัญหาของมนุษย์ยุคปรมาณู
- ๔๗) พระพุทธเจ้าที่ท่านยังไม่รู้จัก และอุดมคติของความเป็นแพทย์
- ๔๘) การเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์จริง และพระพุทธเจ้ามีอยู่ในทุกหน ทุกแห่ง
- ๔๙) ชีวิตที่ไม่เสียชาติเกิด
- ๕๐) หลักเกณฑ์ที่จะช่วยโลกให้รอดอยู่ได้
- ๕๑) เลิกอายุแล้วมาอยู่กับอตัมมยตา
- ๕๒) ความไม่เห็นแก่ตัว และความสุสามระดับ
- ๕๓) อารัมภกถาของการเลิกอายุ
- ๕๔) พระรัตนตรัยนั่นแหละคือตัวพุทธศาสนา
- ๕๕) ชีวิตที่มีพื้นฐาน และสิ่งที่เป็นพื้นฐานของชีวิต
- ๕๖) อริยสัจและอตัมมยตากถาและอตัมมยตากับธรรมจักร
- ๕๗) อตัมมยตาเท่าที่ควรจะรู้จักไว้บ้างอตัมมยตาช่วยได้ในทุกกรณี
- ๕๘) เรื่องที่ต้องรู้หรือควรรู้
- ๕๙) อิทัปปัจจยตาในฐานะหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา
- ๖๐) อตัมมยตา
- ๖๑) การสืบอายุพระศาสนา
- ๖๒) สูดยอดของความถูกต้อง คือ นิพพาน
- ๖๓) พระคุณแม่
- ๖๔) ประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย์
- ๖๕) การตกอยู่ได้อำนาจของระบบประสาท
- ๖๖) ดับไม่เหลือ
- ๖๗) มนุษย์ทำสงครามกับพระธรรมหรือพระเจ้า
- ๖๘) ปทานุกรมธรรมะสำหรับชาวบ้าน

๖๕) สันติภูมิโก

๗๐) ชีวิตคือการลงทุนเพื่อผลอันสูงสุด

๗๑) ธรรมศาสตร์ในขั้นที่จะสามารถช่วยโลกได้

๗๒) ความวิเวกเป็นสุข ความไม่เบียดเบียนเป็นสุข

๗๓) ธรรมศาสตร์ในการฆ่ากิเลส มารอันดับแรก

๗๔) พุทธศาสนาไม่ได้สอนให้หยุดหรือคิดเพียงแต่ความดี และสุดยอดที่มนุษย์จะไป
ถึงได้คือ ความเป็นพระอรหันต์

๗๕) สัมมาทิฐิช่วยโลกได้อย่างไร

๗๖) การทำลายฐานทัพของกิเลส

๗๗) พระพุทธเจ้าพระองค์จริง คือ พระธรรม เห็นปฏิจสมุปบาท คือเห็น
พระพุทธเจ้า

๗๘) มาร

๗๙) ธรรมศาสตร์ในการปิดอบาย

๘๐) ธรรมศาสตร์ในการเปิดสวรรค์

๘๑) ศิลปะแห่งการใช้เคล็ดจากหัวใจพระธรรม

๔) วรรณกรรมชุดไตรรัตน์จัดทุกข์ มีรายชื่อดังนี้^{๑๘}

๑) ธรรมโอสถูปชีวิต

๒) ประสพสุขเพราะพระพุทธโฆสาวาท

๓) กฎธรรมชาติคลายทุกข์

๕) วรรณกรรมชุดบัวหลวง มีรายชื่อดังนี้^{๑๙}

๑) ดับไม่เหลือ

๒) อาหารใจ

๓) เสียงแห่งความสงบ

๔) เสียงแห่งความไม่มีทุกข์

๕) หัวข้อธรรมในคำกลอน (เล่ม ๑)

๖) หัวข้อธรรมในคำกลอน (เล่ม ๑)

๗) โลกอาจรอดได้แม้เพราะกตัญญูกตเวที

๘) การดำรงจิตไว้อย่างถูกต้อง

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๗.

๖) **วรรณกรรมชุดเทิดทูนธรรม** เป็นวรรณกรรมชุดพิเศษอีกชุดหนึ่งถือว่าเป็นชุดพิเศษที่ ได้ระดมความคิดกับบรรดาเหล่าพุทธบริษัท ที่มาอยู่ปฏิบัติธรรมในสวนโมกข์ ขอให้ธรรมะคู่ชีวิตในฐานะเป็นหลักข้อคิดข้อปฏิบัติของชาวพุทธที่ถูกต้องตรงกันโดยไม่เสียทั้งหลักพระคัมภีร์และหลักเหตุผลอย่างสมสมัย มีรายชื่อดังนี้

๑) กฎบัตรของพุทธบริษัท

๗) **วรรณกรรมชุดทูนธรรม** มีรายชื่อดังนี้^{๒๐}

ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษ

๑) แก่นพุทธศาสตร์ (Heartwood of the Bodhi Tree)

๒) ธรรมะยี่สิบสี่เหลี่ยม (The 24 Dimensions of Dhamma)

๓) แนวปฏิบัติวิปัสสนาสั้น (A Shortcut through Vipassana Meditation)

๒.๒.๑๐ **วรรณกรรมชุดหลังมรณภาพ**

ผู้วิจัย ได้ทำการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารผู้ทรงคุณวุฒิได้เรียบเรียงไว้ เห็นว่าควรทราบ วรรณกรรมหลังมรณภาพนี้ เป็นงานที่ปรากฏให้เห็นผลงานลายมือเขียนผลการศึกษา ค้นคว้ารูปภาพธรรมบรรยายของพุทธศาสนิกชน มีการรวบรวมต้นฉบับพิมพ์ออกเผยแพร่งานครั้งแรก ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๔๖ ประกอบด้วย

๑) พุทธศาสนลิขิตคำกลอน (พฤศจิกายนพ.ศ.๒๕๔๖) สมุดรวบรวมคำกลอนที่ท่านพุทธทาสทำไว้ระหว่างพ.ศ.๒๕๐๕ - ๒๕๒๐^{๒๑}

๒) พุทธศาสนลิขิตข้อธรรมบันทึกนี้เองได้เอง ๒๔๕๕-๑๕๕๒ (พฤษภาคมพ.ศ.๒๕๔๗) สมุดบันทึกด้วยศาสนา ชีวิต สังคม การเมืองสันติภาพและหลักคิดสำคัญ ที่ท่านพุทธทาสบันทึกไว้ระหว่างพ.ศ. ๒๔๕๕-๒๕๐๓

๓) พินัยกรรมของพุทธทาส ระบบธรรมเท่าที่นึกได้ (ธันวาคมพ.ศ.๒๕๔๘) “ไม่ต้องสร้างอนุสาวรีย์อะไรให้เราเพราะหนังสือเล่มนี้เป็นอนุสาวรีย์อันแท้จริงและสูงสุดแล้ว” ๑ ชุด ประกอบด้วย ๒ เล่ม

๔) ความคิดนึกช่วงขณะที่ต้องรีบบันทึกไว้ก่อนแต่จะลืมเสีย (พฤษภาคมพ.ศ.๒๕๔๕ - กรกฎาคมพ.ศ.๒๕๔๖) สมุดบันทึกเล่มน้อยของพุทธทาสสิกขุจำนวน ๕ เล่มบันทึกไว้เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๓

๕) ช่วยเขาหน่อย...อย่าเพ้อคิดตาย...หัวใจนิพพาน (พฤษภาคมพ.ศ. ๒๕๔๕ – กรกฎาคมพ.ศ.๒๕๔๖) ประมวลสาเกตแห่งพรหมจรรย์และชีวิตคือความสำราญบานใจในความ

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

^{๒๑} พุทธทาสสิกขุ, พุทธทาสคำกลอน พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์ดี, ๒๕๔๖)

ถูกต้องบันทึก ๒ เล่ม และชุดธรรมบรรยายสุดท้ายแห่งชีวิตพุทธทาสภิกขุ เมื่อปีพ.ศ. ๒๕๓๕ – ๒๕๓๖ ประกอบด้วย ๓ เล่มชุดพร้อมซีดีเสียง

๖) บทพระธรรมประจำภาพ : คำนำและศีลธรรม (ธันวาคมพ.ศ. ๒๕๔๕ – มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์และองค์การบริหารส่วนจังหวัดสุราษฎร์ธานี) รวมบทธรรมประกอบภาพถ่ายที่พุทธทาสภิกขุเตรียมค้างไว้ในหมวดคำนำและศีลธรรม

๗) บทพระธรรมประจำภาพ : ปรมัตถธรรม (ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๕ – มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ และองค์การบริหารส่วนจังหวัดสุราษฎร์ธานี) รวมบทธรรมประกอบภาพถ่ายที่พุทธทาสภิกขุเตรียมค้างไว้ในหมวดปรมัตถธรรม

๘) บทพระธรรมประจำภาพ : ภาพสีอื่นๆ ซ้ำๆ เกินชุดและบทวิเคราะห์ (ธันวาคมพ.ศ. ๒๕๔๕ – มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์และองค์การบริหารส่วนจังหวัดสุราษฎร์ธานี) รวมบทธรรมประกอบภาพถ่ายที่พุทธทาสภิกขุเตรียมค้างไว้พร้อมบทวิเคราะห์กระบวนการทำงานของท่าน

๙) บันทึกไปอินเดียของพุทธทาส (ธันวาคมพ.ศ. ๒๕๔๕ – และองค์การบริหารส่วนจังหวัดสุราษฎร์ธานี) สมุดบันทึกจำนวน ๒ เล่มบันทึกขณะเดินทางเยือนประเทศอินเดียเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๘

๑๐) ต่อไปนี้เราจะทำจริง แน่วแน่จริงทุกอย่างแม้ที่สุดแต่การเขียนบันทึกประจำวัน (มกราคมพ.ศ. ๒๕๕๐ – เครื่องคิดเลข) “เราผ่านมา ๓ รอบปีเต็มๆบริบูรณ์แล้วเวลาสำหรับเป็นเด็ก – สำหรับศึกษาเบื้องต้น – สำหรับทดลองนั้นเราอยากจะให้สิ้นสุดกันเสียที” บันทึกรายวันสมบูรณ์เล่มแรกเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๔๕ ครั้งอยู่สวนโมกข์เก่ากำลังสร้างสโมสรคณะธรรมทาน และเริ่มหาที่สร้างสวนโมกข์แห่งใหม่

๑๑) ๑๐๐ ปีร้อยจดหมายพุทธทาส - สัญญา (มีนาคมพ.ศ. ๒๕๕๐ - เครื่องพิมพ์ไทย) จดหมายสนทนาศึกษาธรรมระหว่างพุทธทาสภิกขุกับอาจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์เนื่องในโอกาส “พุทธทาส ๑๐๐ ปี ๒๕๔๕ และสัญญาธรรมศักดิ์ ๑๐๐ ปี ๒๕๕๐”

๑๒) สมุดภาพปริศนาธรรม “หมวดเต้าเขากะด้ายนอกบ” (มีนาคมพ.ศ. ๒๕๕๑) ภาพปณณธรรมจากสมุดข่อยเรื่อง “สุญญตา-อนัตตา” ซึ่งพุทธทาสภิกขุเคยกล่าวว่า “ดีที่สุดสำหรับจะอวดคนต่างประเทศ” และ “คงไม่มีชนชาติไหนทำได้ดีเหมือนไทยเรา”

๑๓) หลักธรรมของพระพุทธองค์ (มกราคมพ.ศ. ๒๕๕๔) สมุดบันทึกข้อธรรมสำหรับการศึกษาค้นคว้าและอ้างอิงของพุทธทาสภิกขุที่ “มีค่าสูงสุด”

๑๔) สำนวนสมเด็จเจ้ากับพุทธทาสและพระคุณพาคย์สุวรรณ (สิงหาคมพ.ศ. ๒๕๕๓) หนึ่งใน ๓ กัลยาณมิตรสหายธรรมคนสำคัญของพุทธทาสภิกขุ

๒.๒.๑๑ **วรรณกรรมชุดที่ใช้ค้นคว้า** หมายถึง ผลงานที่เกิดขึ้นจากความพยายามของผู้รวบรวม อันมุ่งมั่นที่จะสืบทอดคำสอนของพระเดชพระคุณ พระธรรมโกศาจารย์ ซึ่งได้พยายามรวบรวมจากธรรมเนียมทุกหมวด มีการอธิบายคำศัพท์จากหนังสือธรรมเนียม หลายๆ เล่ม โดยที่มีทั้งศัพท์ภาษาบาลี และภาษาไทยรวมกัน เพื่อช่วยต่อการสะดวกอ่านศึกษาค้นคว้า มีตามลำดับดังนี้

๑) ธรรมเนียมอรรถานุกรม เล่ม ๑

๒) ธรรมเนียมมนุกรรมธรรมเนียม ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๑ (เรียบเรียงโดยนายพินิจ รักทองหล่อ)

๓) ธรรมเนียมมนุกรรมธรรมเนียม ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๒ (เรียบเรียงโดยนายพินิจ รักทองหล่อ)

๔) ธรรมเนียมมนุกรรมธรรมเนียม ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓ (เรียบเรียงโดยนายพินิจ รักทองหล่อ)

๕) ธรรมเนียมมนุกรรมธรรมเนียม ฉบับประมวลศัพท์ (เรียบเรียงโดยนายพินิจ รักทองหล่อ)

๖) พจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส

๒.๒.๑๒ **วรรณกรรมหมวดชีวประวัติและเรื่องเกี่ยวกับสวนโมกข์**

๑) สมุดภาพช่วงสุดท้ายแห่งชีวิตของพุทธทาสภิกขุ (มูลนิธิโกมลคีมทอง, มูลนิธิเด็ก, สวนสร้างสรรค์นครบรรทัด)

๒) อนุทินภาพ ๖๐ ปี สวนโมกข์: ประทีปแห่งสยาม (มูลนิธิโกมลคีมทอง, มูลนิธิเด็ก, สวนสร้างสรรค์นครบรรทัด)

๓) สวนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น (สการะ จันทรอ่วม)

๔) เกียรติคุณของท่านอาจารย์ อนุสรณ์ในงานสมโภชฉลองชนมวาร ๘๐ ปี (สวนอุสมมูลนิธิ)

๕) ตามรอยปณิธานแห่งพุทธทาสภิกขุ (ธรรมสภา)

๖) พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย : เล่ม ๑ ชีวิตและการทำงาน (คณะอนุกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์ ๑๐๐ ปีชาตกาลพุทธทาส)

๗) พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตายเล่ม ๒ สืบสานปณิธานพุทธทาส ((คณะอนุกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์ ๑๐๐ ปีชาตกาลพุทธทาส)

๘) พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตายเล่ม ๓ พุทธธรรม พุทธทาส (คณะอนุกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์ ๑๐๐ ปีชาตกาลพุทธทาส)

๘) พระอาจารย์พุทธทาสกับงานอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศรุ่นแรก (จิตตภาณ โณภิกขุ)

๑๐) สิบปีสวนโมกข์ (ธรรมทานมูลนิธิ)

๑๑) เกร็ดธรรมะจากเกร็ดชีวิตของพุทธทาสภิกขุจากคำบอกเล่าของคนใกล้ชิด (อรรถวิกรมวิทยาพงศ์)

๑๒) ท่านพุทธทาสในความทรงจำของผม (กรุณา กุศลาคัย)

๑๓) ชีวิตและผลงานของท่านพุทธทาส (ปัญญนันท์ภิกขุ)

๑๔) สวนโมกข์นานาชาติ (ชมรมผู้สูงอายุโรงพยาบาลสุราษฎร์ธานี)

๑๕) ไขข้อข้องใจในข่าวสวนโมกข์ (มูลนิธิโกมลคีมทอง, มูลนิธิเด็ก, สวนสร้างสรรค์นาคบรรณรัตน์)

๑๖) เพื่อความเข้าใจในเรื่องสวนโมกข์ (ธรรมทานมูลนิธิ)

๑๗) พุทธทาสยังไม่ตายกับอาจารย์พุทธทาสขอโอกาสพูดในประเพณีปลงศพ (สวนสร้างสรรค์นาคบรรณรัตน์)

๑๘) เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา อดีตชีวิตประวัติดของท่านพุทธทาส (มูลนิธิโกมลคีมทอง)

๑๙) ภาพชีวิต ๘๐ ปี พุทธทาส (มูลนิธิเสฐียร โกเศศ-นาคประทีป)

๒๐) ห้าสิบปีสวนโมกข์ ภาคหนึ่ง เมื่อเขาพูดถึงเรา (สวนอุสมมูลนิธิ)

๒๑) ห้าสิบปีสวนโมกข์ ภาคสอง เมื่อเราพูดกะเขาและเมื่อเราพูดถึงเรา (สวนอุสมมูลนิธิ)

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าผลงานด้านวรรณกรรมที่พุทธทาสภิกขุได้ประพันธ์ เขียน แต่งขึ้นแต่ละชุดถือว่าเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่ามากมายด้วยเนื้อหาสาระตลอดจนคติธรรมคำสอนต่อผู้ศึกษาที่จะนำมาประพฤติปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันตั้งแต่ชุดหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา มาจนถึงวรรณกรรมชุดก่อนธรรมโฆษณ์ และชุดธรรมโฆษณ์ โดยเฉพาะชุดธรรมโฆษณ์จัดเป็นวรรณกรรมหลัก ซึ่งได้เริ่มทำมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จนกลายมาเป็นวรรณกรรมที่ได้รับความนิยมอ่านศึกษากันกว้างในหมู่นักวิชาการหลายระดับ เนื้อหาในวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณ์ส่วนมากถอดออกมาจากแถบบันทึกเสียง ซึ่งมีจำนวนมากหลายเล่ม และตามมาด้วยชุดอื่นๆ เช่น วรรณกรรมหมวดธรรมบรรยาย ซึ่งท่านบรรยายในโอกาสต่างๆ คืองานพูดแล้วเป็นหนังสือด้วยการปรับปรุงเป็นภาษาที่ทันสมัยกับเหตุการณ์ปัจจุบัน และวรรณกรรมหมวดงานประพันธ์ ก็ได้มีการแบ่งเป็นหมวดย่อยๆออกไป มีหมวดร้อยแก้ว หมวดร้อยกรอง จนมาถึงหมวดงานแปลตามลักษณะการแปลของท่านพุทธทาสภิกขุโดยไม่มีการยึดหลักเกณฑ์อะไรมาก ที่ชอบฟังให้ถูกฟังง่าย มีความชัดเจนตามภาษาไทยตรงตามพระบาลี งานวรรณกรรมอนุรักษ์ต้นฉบับ งาน

วรรณกรรมอนุรักษ์เรียนรู้กระบวนการทำงานและวรรณกรรมข้อเขียน และได้เขียนบทความทางพระพุทธศาสนาชิ้นแรกชื่อ “ประโยชน์แห่งทาน” จนมีโอกาสดำเนินบทความขนาดยาวเรื่อง “พระพุทธศาสนาชั้นปุณฺณ” และบทความอื่นๆอีกมากมาย ซึ่งได้อธิบายคุณค่าของพระพุทธศาสนาด้วยภาษาสมัยปัจจุบัน ยังมีการแปลธรรมโฆษาบางชุด เช่น ชุดจากพระโฆส มีอริยสัจจากพระโฆส ขุมทรัพย์จากพระโฆส เป็นชุดที่ท่านพอใจมากที่สุดสมบูรณ์ที่สุด สามารถฝากไว้เป็นอนุสาวรีย์ในโลกได้ ต่อมาก็มีชุดวรรณกรรมจัดหมวด เป็นวรรณกรรมที่ง่ายสะดวกต่อการศึกษา ค้นคว้า วรรณกรรมชุดลอยปทุม ซึ่งใช้เป็นคู่มือในการปฏิบัติซึ่งมีเรื่องราวที่น่าสนใจ วรรณกรรมชุดมองด้านใน วรรณกรรมชุดหมุนล้อธรรมจักร วรรณกรรมชุดไตรรัตน์จัดทุกข์ วรรณกรรมชุดบัวหลวง วรรณกรรมชุดเทิดทูนธรรม และสุดท้ายที่ผู้วิจัยได้นำมาเสนอไว้ในบทที่ ๒ คือ วรรณกรรมชุดทุนธรรม วรรณกรรมชุดหลังมรณภาพซึ่งเป็นฉบับลายมือของพุทธทาสภิกขุเอง วรรณกรรมหมวดชีวประวัติและเรื่องราวเกี่ยวกับสวนโมกข์ ทั้งหมดนี้นำไปสู่การขยายองค์ความรู้ในวงกว้างทั้งทางด้านวิชาการและการปฏิบัติ ซึ่งสอดคล้องกับปณิธานทั้ง ๓ ประการของท่านด้วย นั่นคือประโยชน์ทั้งหลายที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ทำไว้เพื่อพระพุทธศาสนาและมวลมนุษยชาติอย่างแท้จริง เป็นต้น

๒.๓ หลักการปฏิบัติสมาธิและวิปัสสนาในสวนโมกข์

แนวคิดหลักคำสอนสมาธิและวิปัสสนาที่พุทธทาสภิกขุใช้ปฏิบัติในสวนโมกข์พลารามนั้น ส่วนมากท่านจะเน้นให้ผู้ปฏิบัติอยู่ใกล้ชีวิตธรรมชาติแบบองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะพระองค์ประสูติกลางคืน ตรัสรู้กลางคืน สอนสาวกกลางพื้นดิน ปรีชาญาณกลางพื้นดิน เพราะคำว่า “สมาธิ” นั้น แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต เมื่อใดจิตใจผู้ปฏิบัติเกิดความตั้งมั่นแห่งจิต จะกลายเป็นจิตที่มีพลัง มีสมรรถภาพ มีศักยภาพ พร้อมทั้งมีความสุขตามธรรมชาติ เพราะจิตใจที่อบรมมาดี รับประกันว่ามีสมรรถภาพในการที่จะทำหน้าที่ของมันพร้อมสมบูรณ์ ผู้ปฏิบัติประการสำคัญอบรมเพื่อให้มีสมรรถภาพ พร้อมทั้งจะทำงาน ทำหน้าที่ทางจิตใจ

สมาธิ ตามหลักทางพระพุทธศาสนานั้นต้องเป็นอย่าง กำลังสะอาด สว่าง สงบ คือไม่มีกิเลสซึ่งประกอบด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง มารบกวนในเวลาปฏิบัติ ไม่มีความชั่ว ไม่มีความอะไรก็ตามใจ ตั้งมั่น หมายถึง มันรวมกำลังเป็นจุดเดียวมันคง ว่องไว คือว่องไวต่อหน้าที่ของมัน การทำสมาธิทุกวิธีให้มีผลเป็นอย่างนี้ก่อน แล้วขั้นต่อไปคือเอาไปใช้ต่อไป ปัญญา

เพราะสมาธิโดยความหมาย แปลว่า ความทรหดอดทนในทางจิตใจ จึงเป็นสมาธิตั้งมั่น มีความทรหดอดทนในการต่อสู้ ในการบากบั่น ต่อสู้กับสิ่งชั่วร้าย โดยเฉพาะตัวกู ของกู ให้

มันหมดไปจากความรู้สึกต่อความเป็นมนุษย์ สมาธิจะรักษาความปกติของจิตใจในส่วนที่ไม่มี
 ความรู้สึกอันชั่วร้ายเกิดขึ้นรบกวน คงแจ่มใสเหมาะแก่การศึกษา พิจารณาอรรถธรรมอันลึกซึ่งอยู่
 เสมอ และสงบเยือกเย็นอันแท้จริงล่งหน้าในปัจจุบันทันตาเห็น สมาธิเป็นกำลังอย่างยิ่ง หมายถึง
 กำลังทางใจให้มีใจมั่น เพราะว่ารวมหมด สมาธินี้ เป็นการรวมกำลังใจทั้งหมดให้เป็นจุดเดียว
 เหมือนกับเอาไฟกัสแสงสว่างพราวๆ ให้มารวมอยู่จุดเดียว มันแรงมาก ส่องไปไกล นี่เป็นทางวัตถุ
 แต่ทางฝ่ายนามธรรมหรือทางฝ่ายวิญญาณนั้น เรากำลังใจที่มันพราวๆ อยู่ตลอดวันนั้นเป็นจุดเดียว
 เป็นกำลังอันเดียว ส่องไปยังวัตถุประสงค์เพียงอันเดียว ด้วยเรียวแรงทั้งหมด จึงจะแทงทะลุปรุ
 ไปร่งตลอดถึงความจริงของสิ่งต่างๆ เรียกว่าสมาธิมีกำลัง

หลักคำสอนเรื่องสมาธิท่านให้ความสำคัญเพราะว่า สมาธิภาวนา แปลว่า ทำให้
 เจริญด้วยอำนาจของสมาธิ หรือทำความเจริญแก่จิตใจแก่ผู้ปฏิบัติด้วยอำนาจของสมาธิ หรือทำ
 ความเจริญให้แก่จิตใจครบถ้วนบริบูรณ์ เพราะสมาธิเป็นเครื่องมือ หรือการทำความเจริญด้วย
 อำนาจของสมาธิ หรือเอาสมาธิมาใช้ในการทำความเจริญให้แก่ตนเอง

พุทธทาสภิกขุมองว่า สมาธิภาวนามีอยู่ ๔ อย่าง คือความเจริญที่จะสร้างขึ้นได้ด้วย
 สมาธิมีอยู่ ๔ ประการ มีความสุขในปัจจุบัน มีอำนาจที่เป็นทิพย์ มีสติสัมปชัญญะที่สมบูรณ์
 และมีความสิ้นไปแห่งอาสวะ^{๒๒}

ส่วนวิปัสสนาที่ท่านพูดสอนในหมู่นักปฏิบัติธรรมในสวนโมกขพลารามนั้น ซึ่ง
 ส่วนมากเกี่ยวกับอานาปานสติ ถือว่าเป็นคำสอนหลักที่ท่านเน้นมากเพราะนำผู้ปฏิบัติไปสู่การหลุด
 พ้นจากความทุกข์ในสังสารวัฏ

โดยจะพิจารณาเกี่ยวกับคำว่า วิปัสสนา เพราะคำว่า “วิปัสสนา” แปลว่า เห็นแจ้ง
 แสงตลอด เข้าใจกฎธรรมชาติตามความเป็นจริง เป็นปัญญานิดถึงขั้นดับทุกข์ได้ คือเห็นซึ่งเป็น
 ผลจากการดูที่ถูกต้องจึงเรียกว่า วิปัสสนา คำว่า “วิปัสสนา” ความหมายตามตัวหนังสือ มี
 ความหมายว่า “เห็นแจ้งชัดที่สุด” การเห็นแจ้งชัดนี้อย่างไร? แจ้งชัด วิปัสสนา มีความหมายตาม
 ตัวศัพท์อยู่ที่ ปัสสนา แปลว่า เห็น วิ ทำให้แจ้งชัดวิปัสสนาไม่ใช่กำหนดอยู่ที่ สมาธิ หรือ
 กระทำได้อื่น ตัวเห็นแจ้งชัดเท่านั้นจึงจะเป็นวิปัสสนา การเริ่มต้นทำให้ใจสงบ ก็ดี การคิด หรือ
 การกำหนดจิตอย่างไรก็ดี อันนั้นไม่ใช่ตัววิปัสสนา

วิปัสสนา ที่ปฏิบัติกันอยู่ขั้นแรก เป็นเรื่องของการเตรียมพร้อมขั้นนี้ไม่ใช่ตัว
 วิปัสสนา แต่มักเข้าใจผิดว่า ขั้นเตรียมตัว เป็นวิปัสสนา ฉะนั้นการเห็นแจ้งก็คือ คิดออกแล้วเพ่ง
 สิ่งที่เกิดออกนั้นอยู่เสมอ จนเห็นแจ้งชัด ในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หมดความสงสัย

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมฉบับพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา,
 ๒๕๕๔), หน้า ๒๖๑-๒๖๓.

ในเรื่องสังขารหรือกฎธรรมชาติความเห็นแจ้งย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ เพราะความเห็นแจ้งที่พลุ่งขึ้นเป็นขณะๆในบางคราว ก็เรียกว่าเป็นการเห็นแจ้งเหมือนกัน เช่น บางคราวการเขียนเรื่องยากๆ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องคิด เขียน ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง หรือ คิดเขียนแต่งโคลงกลอน ฯลฯ ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง แต่การเห็นแจ้งแบบนี้อาจจะไม่ใช่ตัววิปัสสนา เห็นแจ้งเพียงขณะเดียวเท่านั้น วิปัสสนาตัวแท้จริงต้องเห็นแจ้งอย่างนั้น คงที่เรื่อยไป จะกลายเป็นการเพื่อความสงบ การเพ่งย่อมมี ๒ แนว คือแนว สมถ หรือ แนวสมาธิ แนวสมถจะทำอยู่ในอารมณ์ที่สงบเงียบ หรือแจ้งเป็นท่อนไม้ อาจจะเป็นฉานก็ได้ อีกนัยหนึ่งเพ่งให้เห็นแจ่มแจ้งในอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยปัญญา รู้แจ้งชัดอย่างเด็ดขาดจึงเรียกว่า “วิปัสสนา”

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า การเพ่งเป็นได้สมถและวิปัสสนาความเพ่งกับปัญญา จริงแล้วคืออย่างเดียวกัน ดังพุทธภาษิตที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระคัมภีร์ว่า “เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความมืดย่อมหมดไป ความรู้แจ้งจะเข้ามา” ฯลฯ การเพ่งต้องประกอบด้วยปัญญา จึงจะเป็นวิปัสสนาที่แท้

คำว่า “สมาธิ” หรือสมาธิภาวนา ก็เท่ากับเจริญสมาธิ การเจริญสมาธิให้เป็นปัญญาขอเตือนให้ระลึกอยู่เสมอว่า สมาธิภาวนามีความมุ่งหมายดังนี้

๑) เพื่อความสุขในทิฏฐธรรม ก็มีการเจริญสมาธิ ตามแนวฉานสี่ เรียกว่า รูปฉาน

๒) สมาธิภาวนา อันเป็นไปเพื่อ ญาณทัสสนะ อันเป็นทิพย์ ต้องทำอาโลกสัญญา ทิวาสัญญา ฯลฯ ทำไปจนถึงที่สุดจะได้ผล มีหุทิพย์ ตาทิพย์

๓) สมาธิภาวนา อันเป็นเพื่อความสมบูรณ์สติ สัมปชัญญะ ต้องกำหนดความรู้ที่อยู่ที่เกิดดับ สัญญา เวทนาวิตก จะทำให้มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ วิธีนี้ต้องกำหนดรู้ทุกอิริยาบถ

๔) สมาธิภาวนา เป็นไปเพื่อสิ้นอาสวะ ให้กำหนดความเกิดขึ้น ความเสื่อมสลายของเบญจขันธ์ที่ประกอบด้วยอุปาทาน ลักษณะที่สอนไม่นิยมสอนสมาธิตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๔ สมาธิข้อ ๔ ต้องเพ่งเบญจขันธ์ที่ประกอบด้วยอุปาทาน

จุดเด่นที่พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า สมาธิภาวนาตามข้อ ๑ จึงไม่ใช่วิปัสสนา ตามข้อ ๒ จึงไม่ใช่วิปัสสนาเช่นเดียวกัน เพราะไม่ใช่ความแจ่มแจ้ง สมาธิตามข้อ ๓ ก็ไม่ใช่วิปัสสนาแท้ เพราะว่าเพียงแค่ทำให้มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ สมาธิตามข้อ ๔ ทำให้สิ้นอาสวะกิเลส จะเป็นวิปัสสนาแท้

พุทธทาสภิกขุภิกขุ มองว่าสาเหตุที่ควรเพ่งให้เห็นแจ้ง การเข้าใจอะไรทำไมจะต้องเพ่ง ก็เพราะการเพ่ง เพ่งเพื่อจะให้รู้ชัดว่าอะไรเป็นอะไร และการละกิเลส ไม่อาจจะได้ด้วยกุศลเจตนา ซึ่งสอนกันอยู่ในโรงเรียนทั่วไป ละได้แค่กิเลสชั้นหยาบเท่านั้น กลาง ละเอืดยซึ่งแท้จริงก็มีกิเลสอย่างเดียวกันนั้น

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ที่สอนกันเรื่องกิเลสอย่างหยาบ ซึ่งได้แก่กิเลสที่แสดงตัวออกมาทางกาย วาจา ส่วนกิเลสอย่างกลางที่กรุ่นอยู่ข้างในคือนิวรณ์ ๕ ธรรมอันกลั่นจิตไม่ให้บรรลुकุณงามความดี คือมีกามฉันทะ พยาบาท วิจิกิจฉา อุทธัจจะกุกกุจจะ ถีนะมิทธะ ส่วนกิเลสอย่างละเอียดได้แก่ อนุสัย อาสวะ สังโยชน์ ความจริงกิเลสมีแค่อย่างเดียว ได้แก่กิเลสอย่างละเอียดนั่นเอง กิเลสอย่างละเอียดเมื่อแสดงออก มักแสดงออกโดยอาการต่างๆ ที่แสดงออกเป็นกิเลสอย่างหยาบ ถ้ากิเลสแสดงออกทางกาย วาจา จะแสดงออกมาด้วยอาการที่รุนแรง แสดงออกอย่างที่เป็นกิเลสอย่างกลาง ความจริงกิเลสจะมีกี่ขั้นก็ตามเพราะแท้จริงมีเพียงอย่างเดียว

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า การละอาการของกิเลสมีเพียง ๒ ประเภทแรก คือที่เรียกหยาบหรือกลางอาจจะได้ด้วยกุศลเจตนา แต่กุศลเจตนาไม่อาจละกิเลสแท้จริงได้ เพราะกิเลสจริงๆ ต้องละได้ด้วยธรรมะชั้นโลกุตตรธรรม^{๒๓}

สาเหตุการทำวิปัสสนา เพราะต้องการละกิเลสด้วยโลกุตตรธรรม ซึ่งเป็นตัวกิเลสตัวแท้ๆ

๒.๓.๑ วิธีฝึกสมาธิและวิปัสสนาในสวนโมกข์

พุทธทาสภิกขุกล่าว ให้คำแนะนำสำหรับผู้ที่มาฝึกปฏิบัติในสวนโมกข์แบบง่ายๆ ขึ้นต้นเพื่อให้ผู้ปฏิบัติรู้จักเข้าใจขั้นตอนกระบวนการฝึก ในกรณีปกติ ให้นั่งตัวตรง (ข้อกระดูกสันหลังจดกันสนิทเต็มหน้าคดของมันทุกๆข้อ) ศรีษะตั้งตรง ตามองไปที่ปลายจมูกให้อย่างยิ่ง จนไม่เห็นสิ่งอื่น จะเห็นหรือไม่เห็นก็ไม่ตามใจ ขอให้จ้องมองเท่านั้น พอชินเข้าจะได้ผลดีกว่าหลับตาและไม่ชวนให้่วงนอนได้ง่ายด้วย โดยเฉพาะคนซึ่งวงให้ทำอย่างลืมตานี้แทนหลับตา ทำไปเรื่อยๆ ตามันจะหลับของมันเอง ในเมื่อถึงขั้นที่มันจะต้องการหลับ หรือจะหัดทำอย่างหลับตาเสียตั้งแต่ต้นก็ตามใจ แต่วิธีลืมตานี้จะมีผลดีกว่าหลายอย่าง แต่ว่าสำหรับบางคนรู้สึกว่ายาก โดยเฉพาะพวกที่ยึดถือในการหลับตา ย่อมไม่สามารถทำอย่างลืมตาได้เลยปล่อยมือไว้บนตัก ช้อนกันตามสบาย ขาขัดหรือซ้อนกันโดยวิธีที่จะช่วยย่นน้ำหนักตัวให้นั่งได้ถนัดและลืมยาก ขาขัดอย่างซ้อนกันธรรมดา หรือจะขัดไขว้กัน แล้วแต่วิธีที่ผู้ปฏิบัติจะชอบหรือทำได้และไม่จำเป็น ขอแต่ให้นั่งคู่ขามาเพื่อรับน้ำหนักตัวให้สมดุลลืมยาก ขัดสมาธิอย่างเอาจริงเอาจังแบบโยคี

พุทธทาสภิกขุแนะนำคนป่วยในกรณีพิเศษ หรือคนที่ไม่ค่อยสบายหรือแม้แต่คนเหนื่อย จะนั่งอิงหรือนั่งเก้าอี้ใบสำหรับเอนทอดเล็กน้อย หรือนอนเลยสำหรับคนเจ็บไข้มักทำได้ ทำในที่ไม้อับอากาศ หายใจได้สบาย ไม่มีอะไรมารบกวนเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติ เช่น อาจจะ เป็นเสียงคลื่น เสียงโรงงานเป็นต้น

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, โอวาทท่านพุทธทาส (อนุรักษ์ต้นฉบับเดิม), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๑-๕.

ทั้งๆ ที่ตาอาจจะมองเหม่อ คุปลายจุมก ใช้ความสามารถรวบรวมความนึก หรือความคิดหรือเรียกภาษาธรรมว่า “สติ” ไปจับอยู่ที่ลมหายใจเข้าออกของตัวเองได้ (คนที่ชอบหลับตาก็หลับตาแล้ว ตั้งแต่นี้) บุคคลผู้ชอบลืมตาก็ลืมไปเรื่อย จนมันค่อยๆ หลับของมันเอง เมื่อเป็นสมาธิมากขึ้น

เพื่อให้ผู้ปฏิบัติกำหนดได้ง่ายๆ ในขั้นแรกหัด ให้พยายามหายใจให้ยาวได้ด้วยการฟืน ทั้งเข้าและออกหลายๆ ครั้งเสียก่อน เพื่อจะได้รู้ตัวเองให้ชัดเจนว่าลมหายใจที่มันลากเข้าออกเป็นทางอยู่ภายในนั้น มันลากถูหรือกระทบอะไรบ้างในลักษณะอย่างไร และกำหนดได้ง่ายๆ ว่ามันไปรู้สึกที่สุดลงตรงไหนที่ในท้อง (โดยความรู้สึกที่กระเทือนนั้นเป็นเกณฑ์ ไม่ต้องความจริงเป็นเกณฑ์) พอเป็นเครื่องกำหนดสุดข้างใน และส่วนข้างนอกก็กำหนดง่ายๆ เท่าที่จะกำหนดได้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าถ้าทำใจของเราให้เป็นเหมือนอะไรที่คอยวิ่งตามลมนั้น ไม่ยอมพราก ทุกครั้งที่ลมหายใจทั้งขึ้นทั้งลง ตลอดเวลาที่ทำสมาธิ จัดเป็นขั้นหนึ่งของการกระทำ เรียกกันง่ายๆ ก่อนว่าขั้น “วิ่งตามลม”

ขั้นต่อไปเรียกว่า “บริกรรมขั้นที่ ๒ หรือขั้นดักดูอยู่แต่ตรงที่แห่งใดแห่งหนึ่ง นั้นจะทำต่อเมื่อทำขั้นแรกข้างต้นได้แล้ว เป็นดีที่สุด ในขั้นจะให้สติ (ความนึก) คอยดักกำหนดตามรู้สึกเมื่อลมหายใจเข้าไปถึงที่สุดข้างใน โดยเลิกการวิ่งตามลมเสียให้กำหนดตามรู้สึกเมื่อลมหายใจเข้าไปที่สุดข้างใน (คือสะดือ) ครั้งหนึ่ง แล้วปล่อยวางหรือวางเฉย แล้วมากำหนดรู้สึกกันเมื่อลมมากระทบที่สุดข้างนอก (ปลายจุมก) อีกครั้งหนึ่ง แล้วปล่อยวางหรือวางเฉย จนมีการกระทบส่วนสุดข้างใน (คือสะดือ) อีกทำนองเรื่อยไปไม่มีการเปลี่ยนแปลง เมื่อเป็นขณะที่ปล่อยวางหรือวางเฉยนั้น จิตก็ไม่ได้หนีไปไหนอยู่ตรงที่เรากำหนด หรือที่ไหนเลยเหมือนกัน

แท้จริง ความแตกต่างกันในระหว่าง ขั้น “วิ่งตามตลอดเวลา” กับขั้น “ดักดูอยู่เป็นแห่งๆ” ไม่มีมากมายอะไรนัก เพียงแต่เป็นการผ่อนให้ประณีตเข้า คือมีระยะการกำหนดด้วยสติน้อยเข้า แต่คงมีผลคือจิตหนีไปไม่ได้เท่านั้น เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจง่าย จะเปรียบกับพี่เลี้ยงไกวเปล เด็กอยู่ข้างเสาเปล ขั้นแรกจับเด็กไถ่ลงในเปลแล้วเด็กมันไม่วัง ยังคอยจะดิ้นหรือลุกจากเปล ในขั้นนี้พี่เลี้ยงจะคอยจับตา ดูหันหน้าไปมาดูเปลไม่ให้วางตาได้ซ้ายที ขวาที อยู่ตลอดเวลา เพื่อไม่ให้มีโอกาสดกลงมาจากเปลได้ ครั้นเด็กชักจะขอมนอน คือไม่ค่อยดิ้นแล้ว พี่เลี้ยงก็หมดความจำเป็นที่จะต้องหันหน้าไปมา ซ้ายที ขวาที ตามระยะที่ไกวเปลไปมา พี่เลี้ยงตรงหน้าตนเท่านั้นก็พอแล้ว ขณะที่เปลไกวไปมาตรงหน้าตนพอดี เด็กก็ไม่มีโอกาสลงจากเปลเหมือนกัน เพราะเด็กชักจะขอมนอนขึ้นมา ดังกล่าวแล้วระยะแรกของการบริกรรมกำหนดลมหายใจ ในขั้น “วิ่งตามตลอดเวลา” นี้ก็เปรียบกันได้กับระยะที่พี่เลี้ยงต้องคอยส่ายหน้าไปมา ตามเปลที่ไกวไม่ให้วางตาได้

ส่วนระยะที่ ๒ กำหนดลมหายใจเฉพาะที่ปลายจมูก หรือที่เรียกว่าขั้น “ดักอยู่แห่งใดแห่งหนึ่ง” นั่นคือขั้นที่เด็กชักจะว่าง และยอมนอนจนที่เลี้ยงจับตาโดยเฉพาะ เมื่อเปลไกวไปมาตรงหน้าคนนั่นเอง

เมื่อฝึกหัดมาถึงขั้นที่ ๒ นี้อย่างเต็มที่ ก็อาจฝึกต่อไปถึงขั้นที่ผ่อนระยะการกำหนดของสติให้ประณีตเข้า ๆ จนเกิดสมาธิขั้นชนิดแน่วแน่เป็นลำดับไปจนถึงฌาน ขั้นใดขั้นหนึ่งได้ซึ่งพ้นไปจากสมาธิง่าย ๆ ในขั้นต้น ๆ สำหรับคนธรรมดาทั่วไป และไม่สามารถนำมาภาวนารวมกันไว้ในที่นี้เพราะเป็นเรื่องละเอียดรัดกุม มีหลักเกณฑ์ซับซ้อนต้องศึกษากันเฉพาะผู้สนใจถึงขั้นนั้น และขอให้ผู้ปฏิบัติฝึกขั้นพื้นฐานจนกว่าจะเป็นของเคยชินธรรมดา เป็นขั้นสูงขึ้นตามลำดับ คนธรรมดามีโอกาสได้ทำสมาธิ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ทั้งกาย และทางใจ สมความตั้งใจในขั้นต้นเสียก่อน จึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้มีศีล สมาธิ ปัญญา หรือเป็นผู้เดินอยู่บนฐานของอริยมรรคมีองค์แปดประการทางสายเอกสายเดียวที่ทุกคนต้องเดินอย่างที่พระอริยเจ้าทุกองค์ท่านเดินปฏิบัติมาแล้ว และไม่เสียทีที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์และได้พบพระพุทธศาสนา^{๒๔}

๒.๓.๒ วิธีฝึกจิตใช้จิตทำงานตามแนวทางอานาปานสติสมบูรณ์แบบ

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า อานาปานสติชนิดที่สมบูรณ์แบบเป็นไปเพื่ออบรมธรรมผู้ปฏิบัติธรรมในสวนโมกขพลาราม โดยเฉพาะมีกล่าวไว้ในพุทธสุภาษิตในพระบาลีอานาปานสติสูตรแห่งคัมภีร์มัชฌิมนิกายสุตตันตปิฎก คำว่าอานาปานสติ ที่แปลกันอยู่แบ่งเป็นพวกใหญ่ๆ มีอยู่ ๒ อย่างคือ

๑) แปลว่า สติกำหนดลมหายใจเข้าออก

๒) แปลว่า สติกำหนดที่ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ทุกลมหายใจเข้าออกคือเมื่อถึงอะไรอยู่คิดถึงอะไรอยู่พิจารณาอะไรอยู่ รู้สึกอะไรอยู่ทุกลมหายใจเข้าออกต้องควบคุมมันด้วยการนึกการระลึกหรือการรู้สึกนั้นเป็นไปอย่างสม่ำเสมอและในที่นี้ พุทธทาสภิกขุ หมายถึงความหมายที่ ๒ ในอานาปานสติสูตรได้กล่าวแนวของอานาปานสติไว้ ๑๖ ขั้นได้กำหนดสิ่งต่างๆ ทุกครั้งที่หายใจเข้าออกเป็นลำดับไปคือ

ขั้นที่ ๑ กำหนดลมหายใจยาวคือกำหนดภาวะลมหายใจอยู่ตามปกติหรือธรรมชาติของมันที่ไม่มีอารมณ์ร้ายอารมณ์รักอารมณ์โกรธอารมณ์เกลียดแต่ในที่นี้มีได้หมายความว่ายาวที่สุดเพราะเราอาจจะทำให้ยาวกว่านั้นได้

ขั้นที่ ๒ กำหนดลมหายใจสั้นคือถ้ามีอารมณ์อะไรๆ ที่ร้ายแรงมาแทรกแซงเช่น กำลังโกรธเป็นต้นลมหายใจมันก็สั้น

^{๒๔} พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อรุณวิทยา, ๒๕๕๐),

ขั้นที่ ๓ กำหนดข้อเท็จจริงที่ว่าลมหายใจนี้เป็นเครื่องปรุงแต่งร่างกายอยู่ทุกครั้งที่ลมหายใจเข้าออกคือถ้าร่างกายปกติ ลมหายใจก็ปกติ ถ้าลมหายใจปกติคือยาว หมายความว่าร่างกายก็ระงับตามปกติลมหายใจสั้นร่างกายก็กระวนกระวายเรียกว่าความเนืองกันระหว่างลมหายใจกับร่างกายมองเห็นลมหายใจ ในลักษณะที่เป็นผู้ปรุงแต่งร่างกายบาลีเรียกว่ากายสังขาร แปลว่าปรุงแต่งร่างกายระบุมที่ลมหายใจก็เรียกว่าร่างกายและลมหายใจก็เรียกว่ากายได้เหมือนกัน เพราะว่ามันเนืองอยู่กับกายตัวลมหายใจ ก็เรียกว่าร่างกายขาดลมหายใจก็ไม่มีร่างกาย ไม่มีร่างกายก็หายใจไม่ได้กายทั้งปวงคือทั้งลมหายใจทั้งร่างกายร่างกายเป็นที่ตั้งว่าลมหายใจนี้ปรุงแต่งกาย ถ้าลมหายใจหายบาร่างกายก็หายถ้าลมหายใจละเอียดร่างกายก็ละเอียด ถ้าลมหายใจระงับร่างกายก็ระงับมันเนืองมาจากลมหายใจ

ขั้นที่ ๔ กับร่างกายการกำหนดลมหายใจนั้นให้ระงับลงจนถึงที่สุดทุกครั้งที่ลมหายใจเข้าออกระหว่างขั้นที่ ๓-๔ มันเนืองกันตรงที่ว่าเราต้องรู้จักธรรมชาติแท้ของลมหายใจที่มันเนืองอยู่เราต้องเข้าใจข้อนี้ให้ดีเสียก่อน เราจึงจะสามารถใช้วิธีที่จะทำให้มันระงับหรือละเอียดลงไปได้ เราจึงมีการฝึกโยคะ วิธีที่ลมหายใจจะละเอียดลงไปจนแทบไม่รู้สีกว่าเรากายใจและกายก็พลอยละเอียดไปด้วย ในที่นี้จะไม่พูดถึงจิตแต่จะพูดถึงความที่ร่างกายระงับเราจึงเรียกว่าทำกายสังขารให้ระงับถ้าทำสำเร็จสมาธิก็เกิดถึงขนาดที่เรียกว่าฌานได้

ตั้งแต่ขั้นที่ ๑-๔ นี้เรียกว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการกำหนดสติในการตามเห็นกายคือลมหายใจกับร่างกายที่สัมพันธ์กันอยู่

ขั้นที่ ๕ ในหมวดที่ ๕ นี้มีความสัมพันธ์กับหมวดที่ ๔ อยู่และเป็นการสัมพันธ์ระหว่างหมวดด้วยคือความสำเร็จหมวดที่ ๔ ทำให้เกิดสมาธิองค์แห่งสมาธิมีปีติและสุขรวมอยู่ด้วย เราจะเอารมณ์ของขั้นที่ ๔ คือปีติและสุขมาเป็นอารมณ์ของขั้นที่ ๕ ถ้าเราจะเอาความสุขที่อยู่ข้างนอกที่เห็นด้วยตานี้มาเป็นอารมณ์มันทำได้ยาก เราต้องทำสุขและปีตินั้นให้รู้สึกว่ามันอยู่ข้างในคือมีอยู่แล้วในจิตที่เป็นสมาธิของขั้นที่ ๔ นั่นเอง กำหนดไปที่ความรู้สึกที่เป็นปีติที่ปรากฏอยู่ในใจ ต้องกำหนดทุกแง่มุมกำหนดหลายๆ ครั้งในขั้นหนึ่งๆ ต้องทำหลายๆ วันเราจะต้องทำจิตใจให้ประกอบด้วยปีติและคอยสังเกตในแง่อื่นๆ ด้วยว่ามันมีผลสะท้อนต่อสิ่งอื่นอย่างไรบ้างอย่างนี้เรื่อยไปเรียกว่าขั้นที่ ๕

ขั้นที่ ๖ สุขความสุขที่เนืองมาจากปีติจนกระทั่งรู้จักความสุขคือรู้ว่ารสชาติลักษณะเป็นอย่างไรมีผลสะท้อนและเกี่ยวเนื่องอยู่กับสิ่งใด จนเป็นผู้มีความชำนาญในปีติและความสุขสามารถรู้ได้ด้วยตนเอง

ขั้นที่ ๗ คว้าเจ้านี้เองที่เป็นตัวคอยปรุงแต่งจิตที่สำคัญที่สุดเวทนาทุกอย่างหลายร้อยหลายชื่อไม่ใช่เฉพาะแต่ปีติและความสุขเท่านั้น เวทนาทุกอย่างมันมีความสำคัญอยู่ที่ความสุข

คนเราทุกคนเป็นทาสของสุขเวทนาด้วยกัน ทุกคนหลงใหลในสุขเวทนาเป็นทาสของสุขเวทนา ฉะนั้น จึงเอาเวทนาตัวนี้มาเป็นบทเรียนคิดว่าถ้าเราเข้าใจเรื่องนี้แล้วสิ่งอื่นก็เข้าใจหมด จึงดูเวทนาที่จะเป็นปิติ หรือความสุขก็ตามว่าเวทนานี้มันปรุงแต่งความรู้สึกหรือคตินึกเราเรียกว่า จิตเวทนา ความรู้สึกที่เป็นสุขนี้ทำให้เกิดสัญญาความสำคัญมันหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สุขสัญญาว่าเป็นสุขอรรถสัญญา สัญญาว่าสุขนี้เป็นตัวตนเป็นต้นพอมีสัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมันก็ปรุงแต่งวิตกวิตกนี้ ไม่ได้หมายถึงกังวล แต่หมายถึงความตรึกความนึกคิดอย่างใดอย่างหนึ่ง วิตกไปในทางเกลียดทางรักทางโง่ ความคิดอย่างนี้เรียกว่าวิตกหรือจิตเป็นความคิดเป็นรูปร่างอย่างใดอย่างหนึ่งมาเรียกว่าจิตอย่างหนึ่ง พอสัญญาว่าของเราก็มีความคิดที่จะรักษาหึงหวงขึ้นมาแต่คิดว่าไม่รัก คิดว่ามาคิดที่จะทำลายก็มีขึ้นมาเรียกว่าวิตก ฉะนั้นความคิดจึงมีหลายประการทั้งหมดจากสัญญามาจากเวทนา อานาปานสติในขั้นนี้ดูในแง่ธรรมชาติของจิต ว่าเวทนาทุกชนิดปรุงแต่งสัญญาและวิตก ในขั้นที่ ๗ นี้มันเนื่องมาจากขั้นที่ ๕ และขั้นที่ ๖ อย่างนี้

ขั้นที่ ๘ พยายามกำหนดการกระทำให้เวทนานี้ทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตน้อยๆลง จนกระทั่งไม่มีการปรุงแต่งจิต คือควบคุมอิทธิพลของเวทนาศึกษาว่าเวทนาไหนปรุงแต่งจิตของเราอย่างไรมีการบังคับบรรเทา หรือบังคับให้มันมีการปรุงแต่น้อยเพื่อว่าต่อไปในอนาคตเราจะควบคุมเวทนาได้เป็นอย่างดี ในขั้นนี้เราเรียกว่าทำจิตสังขารให้สงบจิตสังขารคือเวทนานั่นเองนี้เป็นขั้นสุดท้ายของหมวดที่สอง คือการบังคับอิทธิพลของเวทนาในการปรุงแต่งจิตเรียกว่า ทำจิตสังขารให้ระงับอยู่ทุกลมหายใจ

ขั้นตอนตั้งแต่ปิติสุขเวทนาปรุงแต่งจิตและระงับการปรุงแต่ง แต่งจิตนี้ลงไปเรียกว่าหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพราะมันเป็นการตั้งสติลงไปที่เวทนาในลักษณะต่างๆกัน ๔ อย่าง

ขั้นที่ ๕ กำหนดอยู่ที่ลักษณะของจิตนานาชนิดที่กำลังเป็นไปหรือเปลี่ยนไปอยู่ในเวลานั้นเรียกว่ากำหนดลงไปที่จิตมีลักษณะของจิตอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก ดูลักษณะอาการนานาชนิดของสิ่งที่เรียกว่าจิต ดูจิตที่กำลังเป็นไปอยู่จริงในกายภายในจิตกำลังประกอบด้วยราคะ หรือว่ากำลังว่างจากราคะจิตประกอบอยู่ด้วยโทสะ หงุดหงิด หรือว่าไม่มีความหงุดหงิด หรือว่าจิตอยู่ในภาวะที่เลิศที่สุดหรือว่ายังไม่ถึงภาวะที่เลิศที่มีอาการอยู่ราว ๑๖ รายการ ๘ คู่ในขั้นที่ ๕ นี้ดูเพียงว่าจิตมีลักษณะเป็นอย่างไรกำลังผันแปรไปอย่างไรดูว่าเวทนาชนิดไหนปรุงแต่งจิตชนิดไหนขึ้นมา หรือว่าจิตชนิดนี้เป็นผลของเวทนาชนิดไหน นี่เป็นหน้าที่การปฏิบัติในขั้นที่ ๕

ขั้นที่ ๑๐ กำหนดอยู่ที่การกระทำจิตให้อยู่ในอำนาจของเรา ในลักษณะที่เป็นความเบิกบานปราโมทย์คือมีการบังคับจิตให้ปราโมทย์ให้พอใจอยู่เสมอ ได้ตามต้องการเรียกว่าทำจิตให้

เบิกบานอยู่ในธรรมไม่ใช่ปราโมทย์เรื่องกามารมณ์ ทำให้เกิดความรู้สึกที่มีความหมายเป็นความบันเทิงอยู่ในธรรมที่กำลังปฏิบัติอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก

ขั้นที่ ๑๑ กำหนดความคิดที่จิตอยู่ในอำนาจของเราในการที่เราทำให้มันอยู่ได้ตามความต้องการคือบังคับให้หยุด หรือให้ตั้งมั่นอย่างที่เราเรียกว่าประกอบด้วยองค์คุณ ๓ ประการคือ สะอาดตั้งมั่น ไวต่อการทำงาน หรืออะไรก็ตามเอาความตั้งมั่นเป็นหลักให้ตั้งมั่นอยู่อย่างไรก็ได้ให้นานเท่าไรก็ได้

ขั้นที่ ๑๒ กำหนดความที่เราสามารถทำให้จิตปลดปล่อย จากสิ่งที่มากลุ่มรวมจิตคือ หักบังคับให้มันปลดปล่อยแต่เมื่อก่อนมีความปลดปล่อยอยู่ เหมือนกันมีความปลดปล่อยมาตามลำดับแต่ไม่มีเจตนาจะทำอย่างนั้นโดยตรง แต่ในขั้นนี้เราจะทำอย่างนี้ เป็นเวลานานคือ กำหนดจิตว่าเดี๋ยวนี้จิตมีอะไรห่อหุ้มหรือเปล่าถ้ามีก็ปลดปล่อยออกไปจะเรียกว่าปลดปล่อยจิตจากอารมณ์ ก็ได้ปลดปล่อยอารมณ์ออกจากจิตก็ได้ คือจิตเกลี้ยงเกลามาจากสิ่งที่มารวมเร้าเมื่อน้อยที่สุดก็ไม่มีอยู่อย่างนี้ทุกลมหายใจเข้าออก

ตั้งแต่ขั้นที่ ๙ ถึงขั้นที่ ๑๒ เรียกจิตตานุปัสสนา เริ่มตั้งแต่คุณลักษณะของจิตนานาชนิดแล้วบังคับให้มันนิ่งให้หยุด ให้ตั้งมั่นแต่ละขั้นก็เนื่องกันแต่ละหมวด ก็เนื่องกันเมื่อเราทำจิตให้อยู่ในอำนาจได้อย่างนี้ แล้วก็ใช้จิตที่บังคับได้ดีแล้วอย่างนั้นไปในขั้นสูงสุดคือเกี่ยวกับธรรม บังคับจิตให้เห็นความเที่ยงแท้ความเปลี่ยนแปลงของทุกสิ่ง ที่เราเรียกว่าสังขารทั้งปวงโดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งกำลังเป็นไปอยู่ภายในคือเวทนาหรือสุขเวทนา ที่เรากำลังเป็นทาสของมันอยู่นั่นเอง ในขั้นนี้เราดูความไม่เที่ยงของสุขเวทนา ว่าเป็นมายาหลอกหลวงเมื่อเราติดมันนี้แตกแล้วสุขเวทนาอย่างอื่นก็พลอยถูกตีแตกไปด้วย และบรรเทาสุขเวทนาแล้วไม่มีอะไรมีรสชาติสูงสุดได้เท่ากับสุขที่เกิดจากสมาธิคือปีติ และสุขที่เป็นองค์ประกอบของสมาธิ เมื่อเราไม่ตกเป็นทาสของเวทนาชนิดนี้ เราก็ไม่เป็นทาสของเวทนาทั้งหมด

ขั้นที่ ๑๓ กำหนดความไม่เที่ยงเรียกว่า อนิจจัง สังขารทั้งปวงคือพิจารณาหลอกหลวงเหลวไหลเป็นมายาของสุขเวทนาเท่านั้น ทุกครั้งที่ลมหายใจเข้าออกจนกว่ามันจะรู้สึกลงไปจริงๆ และจนกว่ามันจะก้าวลงไปสู่ขั้นที่ ๑๔ คือเบื่อหน่ายความสุขเรียกว่า วิราคะ ความคลายออกความเบื่อหน่ายหรือนิพพิทา

ขั้นที่ ๑๔ กำหนดวิราคะ ถือความคลายออกจากความยึดมั่นถือมั่นคือเมื่อเบื่อหน่ายแล้วเฉยได้แล้วไม่มีทุกข์ ขั้นที่ ๑๔ มันก็เข้ามาโดยอัตโนมัติเห็นความไม่มีทุกข์ความดับไปแห่งทุกข์ แต่ไม่เรียกว่าสุขเพราะว่าความสุขเป็นเรื่องของความอยาก ความยึดมั่นถือมั่นควรเรียกว่าความดับทุกข์ไม่มีเหลือหรือความสิ้นสุดแห่งความทุกข์

ขั้นที่ ๑๕ กำหนดความที่ทุกข์ดับไปคือกำหนดภาวะความดับทุกข์ของจิตที่ไม่มีทุกข์รู้สึกในใจทุกครั้งที่ลมหายใจเข้าออกในขั้นนี้ เราต้องประสบความสำเร็จแน่นอนเพราะว่ามันถูกต้องมาตั้งแต่ขั้นที่ ๑๓-๑๔

ขั้นที่ ๑๖ กำหนดความที่อะไรๆ ที่ตัวยึดมั่นถือมั่นถูกสลัดทิ้งกลับไปเรียกว่าปฏินิสตัคคะในขั้นที่ ๑๖ นี่มันก็เนื่องกันมาคือเมื่อไม่มีทุกข์แล้วปราศจากทุกข์แล้วเราต้องดูซ้ำอีกอยู่ด้วยความรู้สึกในขั้นที่ ๑๖ นี่มันถึงที่สุดของการปฏิบัติดูความที่มันเนื่องกันมาทั้ง ๑๖ ขั้นคือดูว่ามันเนื่องกันมาแต่ละขั้นอย่างไรจนครบทั้ง ๑๖ ขั้นเมื่อเราดูความเนื่องกันระหว่างขั้นแล้วการที่จะเห็นความเนื่องกันระหว่างหมวดก็เห็นได้ง่าย

ขั้นที่ ๑๓-๑๖ ทั้งสี่ขั้นนี้เรียกว่าหมวดธัมมานุปัสสนา

หมวดที่ ๑ กายานุปัสสนา จัดการเรื่องเกี่ยวกับร่างกายรู้เรื่องร่างกายและควบคุมร่างกายได้ดีหมวดที่ ๒ รู้เรื่องเวทนาเมื่อรู้เรื่องร่างกายดีแล้วก็จะรู้เรื่องจิตได้ง่ายคือเรื่องที่จิตเป็นไปในเวทนาหรือเรียกว่าเจตสิกเมื่อเราศึกษาเรื่องจิตล้วนๆ ได้ดีแล้วในหมวดที่ ๓ คือจิตตานุปัสสนาก็บังคับได้ดีจนปลดปล่อยหรือปลดปล่อยได้ในหมวด ๔ ก็ดูการที่เราใช้จิตนั้นให้เข้ามาเกี่ยวข้องกับธรรมคือความไม่เที่ยง เป็นต้นจนจิตหลุดพ้นได้สมบูรณ์

กาย เวทนา จิต ธรรม ทั้ง ๔ อย่างนี้เรียกว่าสติปัฏฐาน ๔ ในแต่ละสติปัฏฐานก็เรียกการปฏิบัติไว้ ๔ ขั้นการปฏิบัติไว้ ๑๖ ขั้นเรียกว่าสติปัฏฐานที่สมบูรณ์แบบ เพราะต้องทำทุกครั้งที่ลมหายใจเข้าออกจึงได้ชื่อว่า อานาปานสติมีอยู่ ๑๖ ขั้นเข้าใจง่ายปฏิบัติง่ายกว่าสติปัฏฐานในรูปแบบอื่น^{๒๕}

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าหลักการปฏิบัติสมาธิและวิปัสสนาในสวนโมกข์นั้น หลักสำคัญพุทธทาสภิกขุ ท่านจะเน้นหลักอานาปานสติ โดยให้ผู้ที่มาอยู่ศึกษาปฏิบัตินั้น ส่วนมากจะให้อยู่ใกล้จิตธรรมชาติแบบองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ใกล้จิตกลางดิน สอนภิกษุสาวกกลางพื้นดิน ปรีณิพพานกลางพื้นดิน ซึ่งพระพุทธรูปอยู่ใกล้จิตธรรมชาติมาตลอดพระชนม์ชีพ ด้วยหลักการของสวนโมกข์ที่ว่า เป็นอยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง ตามหลักปฏิบัติคือแนวสติปัฏฐานสี่ มีกาย เวทนา จิต ธรรม ขั้นละ ๔ จึงชื่อว่าอานาปานสติ ๑๖ ขั้น และเพื่อความพ้นทุกข์มุ่งตรงสู่พระนิพพานอันเป็นจุดหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา

๒.๔ อิทธิพลและผลกระทบจากวรรณกรรมที่มีต่อสังคม

ความหมายของคำว่า “ผลกระทบ” หมายถึงผลงานที่คาดว่าจะก่อให้เกิดผลดี หรือผลเสียในระยะยาวอย่างไร โดยประโยชน์ที่ลงสู่สังคมนั้นสังคมจะได้รับประโยชน์อะไรบ้างจาก

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐-๑๑.

การดำเนินการของโครงการผลิตวรรณกรรมนี้มีคุณค่ามากมายต่อชีวิตของผู้คนที่อยู่ในสังคม^{๒๖} โดยเฉพาะผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ที่น่าจับตามองอีกท่านหนึ่งในวงการพระพุทธศาสนาเถรวาทในเมืองไทยยุคปัจจุบัน

เนื่องจากบทบาทวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ที่ชัดเจนมากที่สุดก็คือมีอิทธิพลและผลกระทบทางด้านสังคม มีนักคิดนักเขียนนักวิชาการทางด้านวรรณกรรมส่วนใหญ่ได้เน้นผลกระทบทางด้านนี้มาก เพราะถือว่าวรรณกรรมที่ดีจะต้องส่งผลต่อสังคมไม่มากก็น้อย ผลงานวรรณกรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ มีอิทธิพลต่อคนสมัยใหม่ไม่ใช่น้อย มีนักประพันธ์นักเขียน นักวิชาการ นักปรัชญา ระดับปัญญาชนให้ความสนใจ พยายามนำผลงานของท่านมาศึกษาวิจัย วิจารณ์ เพื่อสานต่อให้เป็นรูปธรรมต่อไป ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัย จึงขอกล่าวถึงเฉพาะอิทธิพลและผลกระทบทางด้านสังคม ซึ่งมีผู้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ไว้หลากหลายดังนี้คือ

พระพรหมมงคลจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) เป็นพระนักเผยแผ่อีกรูปหนึ่งที่ร่วมอุดมการณ์เดียวกันกับพุทธทาสภิกขุ หรือสองศรีพี่น้องร่วมสหายธรรมแห่งพระพุทธศาสนาที่พุทธศาสนิกชนทั่วประเทศที่ให้ความเคารพศรัทธาเลื่อมใสในปฏิปทาข้อวัตรปฏิบัติพระนักเผยแผ่ทั้ง ๒ ท่าน คือพระผู้ไม่สร้างความมั่งงายให้กับประชาชนทั้งประเทศ เป็นพระที่กล้าพูด กล้าทำ กล้าคิด กล้าหาญทางจริยธรรม เป็นผู้ประกาศความจริงกับประชาชนรูปหนึ่งในพระพุทธศาสนาเถรวาทในเมืองไทยยุคปัจจุบันซึ่งหาได้ยาก ให้ทัศนะไว้ว่า “ถ้าใครมีโอกาสได้ไปสวนโมกข์ เพื่อแสวงหาความหลุดพ้น เพราะสวนโมกข์คือสวนแห่งความเกลี้ยง สวนแห่งความสะอาด สวนสงบ” ท่านปัญญานันทะมีโอกาสดำรงหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ชอบใจมาก ชอบใจในสำนวนคำเขียนของท่านพุทธทาสภิกขุ คือว่าเขียนเร่งเร้าได้อารมณ์ให้เกิดความตื่นตัว เกิดความรุกราน เกิดความคิดก้าวหน้า เกิดความรู้สึกในด้านเสียสละเพื่อพระศาสนา ที่ตนเองได้มาทำงานอยู่ทุกวันนี้ก็เพราะอิทธิพลจากการอ่านหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาที่ท่านพุทธทาสเขียน อ่านแล้วรู้สึกพอใจและได้สมัครเป็นสมาชิก”^{๒๗}

^{๒๖} อำนวย วงษ์พานิช, “การศึกษาผลกระทบทางสังคม อันเนื่องมาจากโครงการก่อสร้างท่อส่งก๊าซธรรมชาติที่มีผลต่อประชาชนตามแนววางท่อส่งก๊าซธรรมชาติ: กรณีศึกษาในพื้นที่ อำเภอบางทอง และอำเภอมะเมือง จังหวัดชลบุรี”, วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยบูรพา, ๒๕๔๕)

^{๒๗} คณะทำงานสำนักพิมพ์สุภาพใจ, ร้อยคน ร้อยธรรม ๑๐๐ ปีพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๕), หน้า ๓-๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) เป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทอีกรูปหนึ่ง ที่มีโอกาสศึกษาแนวคิดและผลงานทางวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ให้ทัศนะไว้ว่า “แนวคำสอนของท่านพุทธทาสนี้ ที่ตัวท่านเองศึกษาเพื่อเอามาใช้เอามาสอน เอามาเผยแพร่เพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชน เพื่อทำให้โลกของมนุษย์อยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข มองว่าเป็นส่วนที่เราจะได้สนองงานท่านอาจารย์พุทธทาส ท่านพุทธทาสก็สนองงานของพระพุทธเจ้า เมื่อได้ศึกษางานของท่านพุทธทาส และจัดงานฉลอง ๑๐๐ ปีของท่านจึงกลายเป็นว่าเราได้สนองงานรับใช้ทั้งสองเลย เพราะท่านพุทธทาสสนองงานพระพุทธเจ้า เมื่อเราสนองงานของท่านพุทธทาสก็เท่ากับได้สนองงานพระพุทธเจ้าด้วย”^{๒๔}

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นนักปราชญ์ นักเทศน์ นักวิชาการ นักบริหาร เจ้าอาวาส เจ้าคณะภาค ๒ และพระนักเผยแผ่อีกรูปหนึ่งในพระพุทธศาสนา ที่มีโอกาสศึกษาผลงานแนวคิดของท่านพุทธทาส ตั้งแต่เป็นสามเณรอยู่ที่จังหวัดสุพรรณบุรี ให้ทัศนะไว้ว่า “ได้อ่านหนังสือของท่านพุทธทาสภิกขุที่พิมพ์เป็นเล่มเล็กๆ แล้วค่อยๆ อ่านเล่มใหญ่ขึ้น อ่านแล้วเกิดแรงบันดาลใจ ถ้าเราอยู่ในพระศาสนาต่อไป เป็นพระภิกษุต่อไป ก็อยากจะทำงานเผยแผ่พระศาสนาเหมือนท่านพุทธทาส เป็นแรงบันดาลใจถูกคิดขึ้นมาได้ อ่านผลงานของท่านเรื่อยมา จนกระทั่งในการเฉลิมฉลอง ๑๐๐ ปีชาตกาลของท่านพุทธทาส น่าจะจับหัวใจคำสอนให้ได้ สานต่องานด้านภาษาคน-ภาษาธรรม แล้วนำเอาเรื่องโรจนมรรคทางวิญญูณมาพัฒนา สามส่วนนี้จะทำให้สนองงานวัตถุประสงค์ของท่านพุทธทาสก็คือ พุทธทาสไม่มีวันตาย คำว่าไม่มีวันตายหมายความว่าท่านเป็นทาสรับใช้พระพุทธเจ้า ธรรมะของท่านเป็นของพระพุทธเจ้า เป็นเนื้อเดียวกันกับพระไตรปิฎก เมื่อพระไตรปิฎกไม่มีวันตาย คำสอนของท่านพุทธทาสก็อยู่ไปไม่มีวันตาย”^{๒๕}

พระภวนาโพธิคุณ (โพธิ์ จันทสโร) เจ้าอาวาสวัดธารน้ำไหล ศิษย์พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) พระธรรมทายาทแห่งสวนโมกขพลาราม ท่านเดินทางจากเกาะสมุยมาอยู่ที่สวนโมกข์กับท่านพุทธทาส ตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๕๐๕ ท่านมาตามหนังสือของท่านพุทธทาส ให้มาอยู่ช่วยงานในสวนโมกข์ตั้งแต่เริ่มสร้างโรจนมรรคทางวิญญูณ ช่วยงานหลายๆ อย่าง จนกระทั่งบัดนี้เป็นเวลา ๔๕ ปีแล้ว ให้ทัศนะไว้ว่า “สิ่งที่ท่านได้รับอิทธิพลจากอาจารย์พุทธทาสคือเรื่องความเพียรหรือแบบอย่างในการทำงาน เพราะท่านพุทธทาสทำงานจนกระทั่งวาระสุดท้าย ทำงานไม่เคยหยุดทำได้วันละหลายๆ ชั่วโมง เพราะท่านพุทธทาสทำงานด้วยจิตว่าง คือว่างจากตัวกู-ของกู ทำได้มากไม่มีคำว่าเหนื่อย ยิ่งทำยิ่งได้ปิติ ยิ่งสนุกในหน้าที่ เรื่องการปฏิบัติท่านพุทธทาสก็ทำให้ดู

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖-๑๗.

เห็นเป็นประจำ เช่น อยู่อย่างต่ำ กระทำอย่างสูง ท่านพุทธทาสมุ่งเน้นปฏิบัติ ไม่ใช่ปรีชาอย่างเดียว ท่านพุทธทาสสอนวิธีการฐานซึ่งมีอยู่หลายแบบ ไม่สนใจเรื่องเกิอาจารย์ ท่านสนใจวิธีการของพระพุทธเจ้า คือหลักอานาปานสติ เป็นหลักปฏิบัติ ท่านเน้นให้อยู่อย่างธรรมชาติ ประหยัด วิธีการปฏิบัติคือ ทำให้ดีที่สุด ประหยัดที่สุด รวดเร็วที่สุด โดยไม่ต้องมีนโยบายอะไร เพียงปฏิบัติตามหน้าที่ ที่ท่านอาจารย์พุทธทาสได้วางแนวทางไว้พร้อมแล้ว เหมือนหลักพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้ว่า “ตถาคตเป็นแต่เพียงผู้บอก ส่วนการปฏิบัติพวกเธอต้องทำเอง” เหลือแต่ว่าจะทำอะไร ให้ปฏิบัติตามที่ท่านสอนไม่ยาก ไม่ต้องมีนโยบายใหม่ สวนโมกข์ไม่เน้นการตั้งคัมภีระให้ โดยใช้ธรรมะของพระพุทธเจ้าสงเคราะห์ เป้าหมายหลักให้คนเข้าใจธรรมะ”^{๓๐}

พระมหาจุฬาลงกรณ วชิรเมธี (ว. วชิรเมธี) บวรยทางแห่งรอยธรรมจากท่านพุทธทาส ถึงท่าน ว. วชิรเมธี ปรากฏการณ์ที่ส่งผลให้พระหนุ่มจากเชียงรายรูปนี้ กลายมาเป็นพระนักเขียนที่มีงานจนล้นมือมากที่สุดรูปหนึ่งในปัจจุบัน คือเป็นเจ้าของพื้นที่บนหน้าหนังสือถึง ๑๑ คอลัมน์ ยังไม่นับรวมหนังสือพ็อกเก็ตบุ๊กอีกหลายๆ เล่ม ทั้งที่ตีพิมพ์ไปแล้วและกำลังจะตีพิมพ์ออกมาอีกในอนาคตอันใกล้ ให้ทัศนะไว้ว่า “ตัวท่านเองได้รับอิทธิพลมาจากท่านพุทธทาสกว่า ๗๐ เปอร์เซ็นต์ ท่านบอกว่า ถ้าอยากรู้จักงานของท่าน ขอแนะนำให้อ่านวรรณกรรมของท่านพุทธทาส มีตามรอยพระอรหันต์, พุทธทาสรำลึก,เล่าไว้เมื่อวัยสนทยาอัตชีวประวัติของท่านพุทธทาส, สิบปีในสวนโมกข์,ปฏิกิจสมุปบาทจากพระโอรส,อ่าน ๕ ขึ้นนี้ก็สามารถเข้าใจท่านพุทธทาสได้และเช่นเดียวกันก็สามารถเข้าใจเบื้องหลังการทำงานของท่าน ว. วชิรเมธีได้ทั้งหมด เพราะธรรมะที่ท่านพุทธทาสพูดเอาไว้ทั้งหมดตั้งแต่เริ่มต้นจนมรณภาพ สามารถเอามาเป็นตัวเลือกทางภูมิปัญญาของมนุษยชาติได้ทั้งหมด วันใดก็ตามที่คนไทยเห็นคุณค่าของภูมิปัญญาท่านพุทธทาสวันนั้นสังคมไทยมีความหวังมาก และคิดว่ายังไม่สายเกินไป”^{๓๑}

พระวรศักดิ์ วรธนโม เป็นพระรูปหนึ่งในสวนโมกข์ที่มีความใกล้ชิดสนิทกับท่านพุทธทาสภิกขุ เพราะว่าก่อนลงงานบวชท่านรับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทยตั้ง ๑๐ ปี พอบวชแล้วมาอยู่สวนโมกข์ ท่านมีเพื่อนสนิทอยู่คือ ท่านโกวิทหรือเขมานันทะ ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมรุ่นเรียนหนังสือมาด้วยกันตั้งแต่ชั้นมัธยม ๓ พอท่านเข้ามาเรียนกรุงเทพฯก็พบกันอีก อยู่ศึกษาธรรมะด้วยกันกับท่านโกวิทหลายปี เริ่มได้ยืมชื่อ “พุทธทาส” ท่านไปแสดงธรรมที่กรุงเทพฯที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ฯ ให้ทัศนะไว้ว่า “ ตั้งแต่ได้ติดตามฟังธรรมท่านพุทธทาสบรรยายตามสถานที่ต่างๆในกรุงเทพฯ ฟังเสียงบรรยายที่ชัดถ้อยชัดคำของท่าน

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑-๓๔.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗-๔๐.

พุทธทาส มีหลักอ้างอิงแหล่งที่มาของข้อมูลที่ท่านพุทธทาสนำมาพูดบรรยาย ทำให้เกิดศรัทธาในตัวท่านพุทธทาส ตั้งแต่นั้นมาก็ได้หาหนังสือท่านพุทธทาสมาอ่านศึกษากับเขมานันทะอยู่หลายปี ท่านจึงลางานบวช ๓ เดือน ลีอกออกมาอยู่ได้ ๑๔ วัน จากนั้นตัดสินใจลาออกจากการเผยแผ่ไปปฏิบัติธรรมที่วัดหนึ่ง ครั้งนี้ตัดสินใจบวชตลอดชีวิต เพราะฟังคำสอนของอาจารย์พุทธทาส แล้วจะไม่กลับมาบวชทางโลกอีก และกลับมาสวนโมกข์อีกครั้งหนึ่ง ท่านพุทธทาสดีใจที่ท่านวรศักดิ์กลับมา ท่านพุทธทาสจัดเลี้ยงต้อนรับท่านวรศักดิ์ เพราะธรรมะคำสอนของท่านพุทธทาสเปลี่ยนชีวิตท่านวรศักดิ์ เลยกเป็นหนี้สวนโมกข์ทั้งชีวิต จากนั้นท่านก็ถูกอาราธนาไปอยู่จำพรรษาที่ประเทศสหรัฐอเมริกา โดยนำแนวคิดท่านพุทธทาสไปเผยแผ่ที่ต่างประเทศด้วย ยกสวนโมกข์ไปด้วยโดยเฉพาะเรื่อง เช่นนั้นเอง เรื่องอนาคต เรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น ท่านเอาแนวคิดอาจารย์พุทธทาสมาพัฒนาชีวิตตัวเองหลายๆด้าน”^{๓๒}

พระครูใบฎีกาณเทียร มนุญโร (ท่านจ้อย) เป็นพระภิกษุรูปหนึ่งในสวนโมกข์มีโอกาสดำรงสวนโมกข์กับคุณตา คือพระคุณพญาสุวามันท์ ก่อนบวชตั้งแต่สมัยยังเป็นเด็กอายุ ๑๑ ปี เรียนอยู่ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕-๖ ท่านให้ทัศนะไว้ว่า “สิ่งที่ท่านจ้อยได้รับอิทธิพลจากท่านพุทธทาส คือท่านเป็นคนละเอียดอ่อน รักษาน้ำใจลูกศิษย์และบุคคลผู้เข้ามาเกี่ยวข้องกับใกล้ชิด ท่านจ้อยเมตตาคนรอบข้างท่านพุทธทาสท่านก็เมตตาตอบ เป็นสิ่งที่ท่านจ้อยประทับใจอาจารย์พุทธทาส เพราะท่านจะเป็นพระที่เกรงใจลูกศิษย์ ขณะนั้นท่านก็มีเมตตาสอนสมาธิให้ท่านจ้อย ท่านบอกว่าเวลากดจุดให้เอาจิตตามไป เอาสติตามไปยังจุดที่กด กดไปเรื่อยๆ แล้วค่อยๆเพิ่มแรง แล้วถึงจุดคนถูกกดรู้สึกสบาย แล้วจึงค่อยผ่อนบอก ปลดปล่อยแล้วก็ให้เขาเอาสติตามลม สติตามเราก่อนค่อยผ่อนมือและผ่อนลมหายใจออกช้าๆ ตามการผ่อนของมือพอยกมือขึ้นก็รู้สึกสบาย ท่านอาจารย์บอกว่า ลมหายใจคือแม่ผู้ให้ชีวิตเรามา เรามาตามคุณแม่ของเราเพื่อเข้าสู่ความสงบ ใจของเราเข้าสู่ความสงบด้วย คุณแม่สงบเราก็สงบ ท่านจ้อยเดินตามรอยท่านพุทธทาส ด้วยการนำเอาธรรมะของท่านพุทธทาสเข้าสู่กระแสเด็กและเยาวชนได้ หาอุบายพูดให้เด็กเห็นเป็นรูปธรรมและให้เขาคิดเองพิจารณาเอง เพราะเด็กคือกระแสของโลกต่อไปในอนาคต คือสิ่งที่ควรสานต่อ หรือสิ่งที่ควรจะทำ”^{๓๓}

แม้ศิษย์สนธิ์ เติญรุต แห่งเสถียรธรรมสถาน แม้จะได้รู้จักท่านพุทธทาสด้วยคำสอนของท่านพุทธทาส ให้ทัศนะไว้ว่า เพราะท่านพุทธทาสจะสรรเสริญคนที่นำคำสอนไปใช้จริง และได้ผลจริง เพราะอยากใกล้ชิดพระผู้ยิ่งใหญ่ มีชื่อเสียง รู้จักท่านโดยการนำคำสอนของท่านมาใช้ในการทำงานพัฒนาจิตใจเยาวชน สาเหตุจากพายุภัย ตอนที่ลงภาคสนามนำอาสาสมัครของ

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔-๔๘.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒-๘๖.

เสถียรธรรมสถาน ซึ่งมีกลุ่มช่วยเหลือผู้ประสบภัยจากพายุเกย์ เราจึงมีโอกาสได้ลงไปสวนโมกขพลาราม แรงบันดาลใจที่ได้รับจากท่านพุทธทาสภิกขุคือ การสร้างสถานที่ปฏิบัติธรรมให้เป็นป่ากลมกลืนกับธรรมชาติ เพราะการอยู่ป่าก็ได้จากท่านพุทธทาสสอนว่าป่าจะดูแลเราอย่างไร เราก็ต้องสร้างธรรมชาติ ทำสิ่งที่ได้ยากในกรุงเทพฯ บรรยากาศของเสถียรธรรมสถานเป็นป่าในเมือง เราจะต้องทำงานดูแลผู้หญิง ที่อยู่ของผู้หญิงต้องร่มรื่นเหมือนป่าหิมพานต์ ต้องมีสถานีวิฑูรย์ด้วย หรือมีคิธรรม คำคมสุภาษิตติดกำแพง คือมีเป้าหมายธรรมทั้งหลาย มีปายธรรมมีความปลอดภัย ที่ผู้หญิงอยู่ร่วมกันเหมือนพี่เหมือนน้อง แม้จะได้ทำหน้าที่ของความป็นชาวพุทธ โดยการศึกษาจริง ปฏิบัติจริง เห็นผลจากการปฏิบัติจริงๆ เพราะพระพุทธศาสนาจะช่วยให้สังคมโลกมนุษย์เกิดสันติสุข ว่าชีวิตมนุษย์ทุกคนเกิดมาเพื่ออยู่กับความทุกข์ เกิดมาเพื่อเอาชนะทุกข์หรืออยู่เหนือทุกข์ เพราะว่าท่านพุทธทาสจะไม่ตายไปจากความทรงจำของเรา ตั้งวงสนทนาธรรม ศึกษาธรรม เรียนรู้ที่จะมีธรรม เพื่อใช้ชีวิตอยู่ในโลกอย่างเข้าใจโลก ไม่หลงโลก^{๓๔}

ศ.น.พ.ประเวศ วะสี ราษฎรอาวุโส เป็นลูกศิษย์ของท่านพุทธทาสภิกขุ ที่เคยไปจัดร่วมกิจกรรมการอภิปรายธรรมวันล้ออายุท่านพุทธทาสแทบทุกปีในสวนโมกข์ ให้ทัศนะว่า “ท่านอาจารย์พุทธทาสเป็นพระที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกล มองนานแล้วว่าโลกนี้จะเกิดวิกฤติ เพราะมนุษย์เรามากเป็นทาสวัตถุตะวันตก จิตใจเสื่อมจากศีลธรรม นอกเสียจากมนุษย์จะปฏิวัติทางจิตวิญญาณ หรือปฏิวัติจิตสำนึกเสียใหม่ ตัวนายแพทย์ประเวศเอง บอกว่าศึกษางานท่านอาจารย์ พุทธทาสมา มากศึกษาแล้วเกิดปิติในธรรมที่ท่านพุทธทาสสอนอะไร ท่านพูดอะไร เป็นเหตุเป็นผล เป็นความงามไปหมด ท่านจับหลักสำคัญในพระไตรปิฎกมาสอนพูดซ้ำแล้วซ้ำอีก ซึ่งทำให้เข้าใจจุดสำคัญ เช่น เรื่องอทิปปัจจยดา อ่านศึกษาแล้วสามารถเปลี่ยนแปลงชีวิต เดิมทีชีวิตทำอะไรทำไปด้วยอารมณ์ ศึกษาเรื่องอทิปปัจจยดาแล้ว ทำให้เกิดความคิดเขียนอ่านด้านสติปัญญาขึ้นมาอีก เมื่อเกิดความโกรธ ความเกลียดลดน้อยลงไป อยู่เป็นสุข ตัวเราเป็นสุข ที่ท่านพุทธทาสว่า ตถตา แปลว่า เช่นนั่นเอง ทำให้มีสติรู้เท่าทันในการดำเนินชีวิต นิพพานท่านบอกว่าให้ปฏิบัติเอาในชาตินี้ ทันทีที่จิตสงบเย็นนั้นแหละคือนิพพานปรากฏแล้ว สงบเพราะจากความเห็นแก่ตัว มนุษย์มี ธรรมชาติความดีอยู่ในตัวทุกคน เมื่อเราทำความดีกับคนอื่น ทำให้สงบเย็น ยามไหนเราไม่เห็นแก่ตัว เราก็มีความสุข ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ไกลตัว ทุกสิ่งทุกอย่างท่านพุทธทาสถือเป็นการเรียนรู้รอบตัว ท่าน เรียนรู้จากไก่ จากปลา จากกบ จากนก จากความเจ็บไข้ ท่านเป็นตัวอย่างของบุคคลที่ เรียนรู้ตลอดเวลา พุทธทาสจึงไม่ตาย หมายความว่าอยู่ในทุกหนทุกแห่ง คือสิ่งที่ท่านกระทำ

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔-๑๒๘.

ธรรมะกับธรรมชาติก็กลายเป็นเรื่องเดียวกัน เป็นอิทธิพลที่ศ.น.พ.ประเวศได้รับจากท่านพุทธทาส”^{๓๕}

ศ.ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง ในฐานะลูกศิษย์พุทธทาสภิกขุ ให้ทัศนะไว้ว่า “มีความประทับใจท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ เวลาเทศน์ท่านใช้ภาษาไม่เหมือนคนอื่น ท่านมีคำพูดถ้อยคำสั้นวนที่สะดุดसानวนคมๆที่ว่า ดายก่อนตาย แต่เมื่อศึกษาจนได้ความรู้เพิ่มขึ้น ไปฟังท่านที่สวนโมกข์ยิ่งชัดเจนมากขึ้นตายเสียก่อนตายหมายถึงให้ลดความเห็นแก่ตัว ลดความเป็นตัวกู-ของกู เป็นการสรุปรวบยอดพุทธธรรมที่สอนให้ละกิเลสตัณหา มีโลก โกรธ หลง ให้ลดลง ท่านมีคำสอนที่เหมาะสมกับยุคสมัย เหมาะแก่คนรุ่นใหม่ เป็นคำสอนที่เป็นอรรถะพยานุชนะตามคำเทศน์แบบโบราณ ท่านพุทธทาสภิกขุใช้ได้ ผูกปมเป็นคำพูดให้คนอุกคึก ยิ่งคิดก็ยิ่งเห็นมากขึ้น จากนั้นก็มีโอกาสไปบวชอยู่ใกล้ชิดกับท่านพุทธทาส อ่านศึกษางานของท่าน เข้าใจสถานภาพอันสูงส่งในทางธรรมของท่าน เลยได้เป็นลูกศิษย์ของท่านพุทธทาส”^{๓๖}

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าอิทธิพลและผลกระทบจากงานวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ที่มีต่อสังคมนั้น ถือว่ามีประโยชน์ต่อสังคมอย่างมากมายมหาศาล เพราะเราได้มีพวกนักวิชาการหลายระดับไม่ว่าจะเป็น นักวิชาการทางพระศาสนา นักวิชาการทางโลก ต่างก็ให้ความสนใจได้นำผลงานของพุทธทาสภิกขุ มาศึกษาค้นคว้าด้านการทำวิจัยเป็นจำนวนมาก ซึ่งต่างคนต่างก็ได้แสดงความรู้สึกออกมาหลากหลายแนวคิดต่องานวรรณกรรมของท่าน มีทั้งแง่บวกและแง่ลบ แต่ที่เด่นชัดมากที่สุดคือด้านสังคม ด้วยบุคคลที่อยู่ในสังคมชาวไทยพุทธ ต่างก็ได้ศึกษาปฏิบัติแล้วนำมาเป็นหลักในการดำเนินชีวิตประจำวัน

๒.๕ อวสานแห่งชีวิต

ผู้วิจัย จะได้กล่าวถึงอาการอาพาธของท่านพุทธทาสภิกขุที่สวนโมกข์ โดยศึกษาจากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิเรียบเรียงไว้เท่าที่หามาได้ที่ผู้วิจัยเห็นว่าควรทราบรายละเอียดที่สำคัญ ท่านมีพระลูกศิษย์ที่อยู่ใกล้ชิดคือ พระพรเทพ จิตปญฺโญ ซึ่งเป็นเลขานุการส่วนตัวของท่าน เล่าว่าท่านพุทธทาสภิกขุทำงานหนักมาก ติดต่อกันมา ๕ วัน รับแขกสนทนาธรรมนาน พอตกตอนค่ำท่านก็หลับแต่หัวค้ำยาวนานกว่าปกติ

พระสิงห์ทอง เขมิโย พระที่คอยอุปฐากท่านพุทธทาสภิกขุอย่างใกล้ชิดเหมือนกัน เป็นผู้ที่ย่อยจัดยาถวายให้ท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ เล่าว่า เข้าวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ท่านอาจารย์ตื่นตามปกติ ประมาณ ๔.๐๐ น. ลูกขึ้นมานั่งเตรียมงานที่จะเทศน์ในวันเลิกอายุที่ ๒๗ พฤษภาคม

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒-๑๖๖.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๒-๓๑๔.

นี้ เตรียมไปได้สักครูใหญ่ๆ ประมาณ ๑๐ นาที ท่านก็ปิดไฟแล้วล้มตัวลงนอน และพูดว่า “ทองวันนี้เรารู้สึกไม่บาย”^{๓๖}

พุทธทาสภิกขุ เริ่มอาพาธหนักเป็นครั้งแรกจนกระทั่งต้องเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ขณะที่อยู่ได้ ๖๕ ปี หลังจากนั้นมาก็อาพาธหนักถึงหนักมากต่อเนื่องกันมาอีกหลายครั้ง คือในปี พ.ศ. ๒๕๒๘-๒๕๓๔ และ ๒๕๓๕ โดยการอาพาธทั้งสามครั้งนี้ ท่านตัดสินใจขอรับการรักษาเยี่ยวายอยู่ที่สวนโมกข์เป็นหลัก หากแต่ท่านยินดีไปโรงพยาบาลใกล้เคียงเพื่อเข้ารับการตรวจวิเคราะห์สาเหตุของโรค ตามคำกราบเรียนของคณะแพทย์ผู้ถวายการรักษา

การอาพาธของท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ ด้วยโรคหัวใจวายและน้ำท่วมปอด มีอาการรุนแรงและเสี่ยงอย่างยิ่งต่อการมรณภาพอย่างฉับพลัน แม้ว่าจะมีศิษยานุศิษย์บางส่วน และบุคคลสำคัญจำนวนไม่น้อยได้พยายามกราบอาราธนาท่านอย่างต่อเนื่อง ให้ท่านเลือกเข้ารับการถวายรักษาในโรงพยาบาลทั้งในตัวจังหวัดสุราษฎร์ธานี และโรงพยาบาลศิริราช กรุงเทพมหานคร แต่ท่านพุทธทาสภิกขุยืนยันขอรับการรักษาที่สวนโมกข์ โดยท่านให้เหตุผลว่าไม่ต้องการ “หอบสังขารหนีความตาย” เหมือนการแพทย์สมัยใหม่ที่มักต่ออายุของผู้ป่วยด้วยเทคโนโลยีการแพทย์อย่างผิดธรรมชาติจนมากเกินไป เพราะท่านเห็นว่าตัวท่านเองอายุมากแล้ว ที่สำคัญยิ่งกว่านั้นคือ ท่านเห็นว่าความเจ็บป่วยและความตายเป็นช่วงเวลาสำคัญของการศึกษาเรียนรู้และปฏิบัติธรรมที่ดีที่สุดของชาวพุทธ เพื่อให้เห็นความธรรมดาหรือ “มันเป็นเช่นนั้นเอง” สัจธรรมหรือกฎธรรมชาติ การปฏิเสธอย่างนุ่มนวลหากแต่แน่วแน่ด้วยเหตุผลในทางธรรม ทำให้ท่านสามารถแสดงธรรมจากการอาพาธในดังกล่าว ให้สาธุชนได้เรียนรู้จากการปฏิบัติจริงของท่านโดยตรงอีกครั้งที่สวนโมกข์

หลังจากการอาพาธครั้งดังกล่าว บุคคลผู้ใกล้ชิดท่านทั้งพระเถรานุเถระและคฤหัสถ์ในสวนโมกข์ต่างสังเกตเห็นตรงกันว่า ท่านพุทธทาสภิกขุเริ่มดำเนินการ “เตรียมตัวตายอย่างมีสติ” คือเตรียมความพร้อมในด้านต่างๆ ที่จะละสังขารไปอย่างสุขสงบตามวิถีชาวพุทธ พระอุปัชฌาย์และพระเลขาณุการกล่าวว่ากิจวัตรของท่านเปลี่ยนแปลงชัดเจน โดยเฉพาะในช่วงปลายปี พ.ศ. ๒๕๓๕ เช่น ท่านได้งดการติดตามข่าวสารเหตุการณ์บ้านเมือง ไม่ว่าทางหนังสือพิมพ์หรือวิทยุ ซึ่งเคยทำอยู่เป็นประจำอย่างต่อเนื่องมาหลายสิบปี มาให้ความสำคัญกับการเตรียมตัวทางธรรม ด้วยการให้พระอุปัชฌาย์อ่านหนังสือธรรมะ เช่น หนังสือชุดธรรมโฆษณ์ ให้ฟังแทนการอ่านข่าว

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, สวนโมกขพลารามกำลังแห่งการหลุดพ้น, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ ที. พี.พรินท์, ๒๕๔๑), หน้า ๒๒๕.

หนังสือพิมพ์ และกับแขกผู้มากราบนมัสการเยี่ยมเยือน ท่านจะชวนสนทนาแต่เรื่องธรรม โดยเฉพาะเรื่อง “พระนิพพาน” หรือจะไม่สนทนาเรื่องอื่นใดไปจากนี้ กิจวัตรอาราธนาแสดงธรรมให้แก่กลุ่มต่างๆ ที่มาเยือนสวนโมกข์นั้น ท่านคงทำอยู่เช่นเดิม เหมือนกับการใช้เวลาในการขบคิดหาวิธีการสอนธรรมและหัวข้อธรรมที่ควรนำมาสอน ยังคงเป็นกิจวัตรประจำวันของท่าน แม้ใกล้วาระสุดท้ายอายุขัย มีหน้าช้าอาจกล่าวได้ว่า ท่านยิ่งทุ่มเทเวลาที่เหลืออยู่ให้แก่ภารกิจเหล่านี้มากยิ่งขึ้น โดยท่านกล่าวแก่ผู้ใกล้ชิดว่า “พระพุทธเจ้าเองทรงทำงานจนวาระสุดท้าย ตัวท่านเองก็เป็นทาสของพระพุทธเจ้า ก็จะต้องทำหน้าที่จนวาระสุดท้ายด้วยเช่นกัน”

พุทธทาสภิกขุอาพาธหนักอีกครั้งด้วยโรคเส้นเลือดเลี้ยงสมองอุดตัน ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๕ และรับการถวายรักษาที่สวนโมกข์เช่นเดิม หลังจากการอาพาธครั้งนี้ ท่านได้ดำเนินการจัดทำพินัยกรรมเพื่อสั่งการในเรื่องของการจัดการศพ การจัดงานศพ และการจาปนกิจศพ รวมไปถึงการจัดเตรียมห้องเก็บศพ หนังสือในงานจาปนกิจศพ ฯลฯ โดยทุกอย่างมุ่งไปที่ความเรียบง่าย ประโยชน์สูง ประหยัดสุด สงบ ไม่วุ่นวาย และเอื้อให้เกิดมรณานุสติแก่ผู้มีส่วนร่วมทั้งหมด

ต่อมาเช้ามืดของวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๓๖ ท่านพุทธทาสเริ่มมีอาการอาพาธด้วยโรคเส้นเลือดในสมองแตกและถึงแก่หมดสติในช่วงสาย ทำให้ท่านไม่สามารถตอบรับหรือปฏิเสธการรักษาใด ๆ ด้วยตนเองเหมือนทุกครั้งที่ผ่านมา ช่วงบ่ายแพทย์ผู้ถวายการรักษาได้นำท่านพุทธทาสเข้าตรวจวิเคราะห์อาการของโรค ณ โรงพยาบาลสุราษฎร์ธานี ท่านอยู่โรงพยาบาลจนกระทั่งวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๓๖ คณะศิษยานุศิษย์ได้มีมตินำท่านกลับสวนโมกข์ ตามคำสั่งซึ่งท่านได้เคยให้ไว้แก่ พระครูปลัดศีลวัฒน์ (โพธิ์ จันทสโร) และบุคคลอื่นๆว่า “เมื่อท่านป่วยหนัก ไม่ให้ใช้เทคโนโลยีที่จะช่วยชีวิตท่านไว้อย่างผิดธรรมชาติ ท่านเป็นผู้เคารพธรรมชาติ ยิ่งกว่าเทคโนโลยี และได้แสดงธรรมเทศนาสั่งสอนเรื่องนี้ไว้เป็นอันมาก ท่านต้องการปฏิบัติให้ตรงกับที่ท่านสอน” (แถลงการณ์ “บันทึกความเห็นและมติของการประชุมเกี่ยวกับการอาพาธ” โดยศิษยานุศิษย์ของพุทธทาสมหาเถระ)

ความพยายามของแพทย์ที่จะถวายการรักษาท่านพุทธทาสด้วยความเชื่อว่า มีโอกาสที่จะทำให้ท่านฟื้นกลับมาแสดงธรรมได้อีกแม้ว่าจะไม่แข็งแรงเหมือนเดิมก็เป็นผลสำเร็จ เมื่อมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญมาอธิบายและให้ความหวังที่เป็นไปได้สูงในการรักษาท่านให้ดีขึ้นในการประชุมศิษยานุศิษย์ จนกระทั่งมีมติใหม่ให้นำสรีระของท่านเดินทางขึ้นมารับถวายการรักษาที่โรงพยาบาลศิริราชในคืนวันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๖ แต่ความพยายามที่จะฟื้นกลับการรับรู้ของท่านโดยคณะแพทย์ผู้เชี่ยวชาญทั้งหลาย ไม่ประสบความสำเร็จ ตลอดเวลา ๔๐ วันเต็มในโรงพยาบาลศิริราช อาการของท่านพุทธทาสมีแต่ทรงกับทรุดลงเป็นลำดับ ตามเงื่อนไขของ

บุคคลอายุ ๘๗ ปี จนกระทั่งคืนวันที่ ๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๖ สรีระของท่านแสดงอาการ ไกล่แตกดับ คณะแพทย์ตัดสินใจนำท่านเดินทางกลับสวนโมกข์ในเช้าวันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๓๖ ถึงสวนโมกข์เวลา ๑๐.๓๐ น. และในเวลา ๑๑.๒๐ น. ท่านพุทธทาสก็ละสังขารอย่างสงบ ณ ภูมิจิตของท่าน ปัจฉิมอาพาธของท่านได้ฝากเป็นบทเรียนอันสำคัญให้แก่วงการแพทย์ได้เข้าใจสังขารของชีวิต ไม่มีใครจะฝืนกฎธรรมชาติได้แม้จะมีความรู้และเครื่องมือมากมายเพียงใดก็ตาม

การบรรจุศพของท่านพุทธทาสภิกขุมีขึ้นในช่วงค่ำ โดยในระหว่างวันได้เปิดโอกาสให้พุทธบริษัทมากราบนมัสการและศึกษาเรียนรู้ธรรมจากท่านโดยตรงอีกครั้งหนึ่งการจัดการศพ และจาปนกิจศพของท่านเป็นไปอย่างเรียบง่ายตรงตามคำสั่งในพินัยกรรมทุกประการ สรีระของท่านได้รับการบรรจุไว้ในโลงศพที่ทำจากไม้หลุมพอซึ่งเหลือจากการสร้างโรงธรรมเมื่อ ๓๐ กว่าปีก่อน แล้วนำโลงศพเข้าเก็บไว้ในบ่อซิเมนต์ภายในหลังศาลาซึ่งสร้างเตรียมไว้เพื่อการนี้

ต่อมาในวันขึ้น ๑๓ ค่ำเดือน ๑๐ (๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๖) อันถือเป็น “วันทำวัตร” บูชาคุณท่านประจำปี ได้มีการจาปนกิจศพ พุทธทาสภิกขุ หรือพระธรรมโกศาจารย์ (อินทปญฺญ) ณ บริเวณเขาพุทธทอง ในเวลา ๑๕.๐๐ น. ท่ามกลางสายฝนที่โปรยปรายสลับกับแดดกล้าเป็นช่วงๆ และพุทธบริษัทจำนวนมากที่มาพร้อมเจริญมนานุสติ ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้แสดงให้เห็นประจักษ์เป็นครั้งสุดท้ายด้วยสรีระของท่านเอง^{๓๘}

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าอาการอาพาธของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นไปตามหลักพระพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นก็ล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา” ความเจ็บป่วยของท่านพุทธทาสก็เช่นเดียวกัน ที่ทุกคนเกิดมาในโลกล้วนหลีกเลี่ยงสิ่งนี้ไปไม่พ้น ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ว่า ตายก่อนตาย หมายความว่า ฆ่ากิเลสให้ตายก่อนที่จะตัวเองจะตายตาม หรือฆ่าตัวกู-ของกู ตายเสียก่อนที่ร่างกายจะตายตาม ซึ่งเป็นความยึดถือที่มาจากอวิชชา หรือ ตัวกู-ของกู ตายเมื่อไร เมื่อนั้นก็เข้าสู่พระนิพพาน แต่ท่านไม่ยอมหอบสังขารหนีความตาย เพราะการแพทย์สมัยใหม่นั้นช่วยยืดอายุชีวิตผู้ป่วยด้วยเครื่องมือที่ทันสมัย มันผิดธรรมชาติเกินความพอดี สิ่งสำคัญที่ท่านกล่าวไว้คือ ความเจ็บป่วยและความตายเป็นช่วงเวลาสำคัญการศึกษาเรียนรู้และปฏิบัติธรรมที่ดีที่สุดในชีวิต มันธรรมดาเช่นนั้นเอง บุคคลที่ใกล้ชิดสังเกตุเห็นตรงกันว่าท่านเตรียมตัวตายอย่างมีสติ ท่านให้ความสำคัญกับธรรมะยิ่งกว่าสิ่งใด หลักๆคือพระนิพพาน จากนั้นท่าน ก็ละสังขารอย่างสงบ ณ ภูมิจิตของท่านในสวนโมกขพลาราม ปัจฉิมอาพาธได้เป็นบทเรียนรู้แก่วงการแพทย์และทุกๆชีวิตในโลก ให้เข้าใจสังขารของชีวิตอย่างแท้จริง

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ, พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย เล่ม ๑ ชีวิตและการทำงาน, (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการอำนวยการจัดงาน ๑๐๐ ปี พุทธทาส : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๘-๒๒๕.

๒.๖ สรุป

ผู้วิจัย ขอกล่าวสรุปว่า ท่านพุทธทาสภิกขุมีความสนใจในเรื่องพระพุทธศาสนามาตั้งแต่วัยเด็กโดยมารดาได้พาเข้าวัด ทำให้มีโอกาสได้อ่านหนังสือนักธรรมตรี โท เอก จนจบก่อนเข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ทำให้เกิดความเคยชินกับวัดและหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เพราะอ่านศึกษาคำราชนั่งสื่อนามาก กล่าวได้ว่าชีวิตของท่านทำอะไรทุกอย่างจะมีความละเอียดรอบคอบ จึงเกิดความเรียบง่ายประโยชน์ประหยัคคุ้มค่าที่สุด ด้วยการได้รับอิทธิพลจากมารดา แต่ท่านจะไม่มึนสับสนง่าย พร้อมด้านการประพันธ์บทกลอน มีจิตวิญญาณด้านกวี จนอายุครบบวชก็ได้เข้ามาบวชเรียนศึกษาในพระพุทธศาสนา เป็นคนที่มีความคิดเขียนอ่านเร็ว อ่านคำราท่องจำได้เร็ว จัดอยู่ในประเภทพุทธจริต ความคิดอัจฉริยะ ฉลาดหลักแหลม หัวไว เรียนเก่ง ความจำดีเป็นเลิศ ศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกด้วยความตั้งใจ จนนำผลจากการศึกษาปฏิบัติมาเขียนบทความทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก และได้ผลิิตวรรณกรรมธรรมะออกมาเป็นจำนวนมากมายหลายหลายร้อยเล่ม โดยเฉพาะชุดจากพระโอษฐ์ ในจำนวนทั้งหมดสี่เล่ม “พุทธประวัติจากพระโอษฐ์, ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์” จะได้รับความนิยมอ่านมากพอสมควร และทั้งหมดจัดเป็นวรรณกรรมที่ได้รับการยอมรับจากบรรดานักวิชาการมากมายหลายสาขา ซึ่งมีทั้งทางโลกและทางธรรม ต่างให้ความสนใจนำผลงานไปศึกษาค้นคว้าด้านการทำวิจัย ทุกชุดที่กล่าวมาล้วนสอดคล้องกับคู่มือมนุษย์ทั้งหมดเพราะมุ่งตรงไปที่การพัฒนามนุษย์ โดยท่านเป็นพระภิกษุที่เพียบพร้อมไปด้วยศิลาจารวัตรและภูมิปัญญาอันสูงยิ่งของพระพุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทย จะไม่ขัดติดกับขสตาบรรดาศักดิ์ มีนิสัยทะนงตน ใช้ชีวิตในความเป็นสมณแบบเรียบง่าย ด้านการปฏิบัติท่านจะเน้นหลักอานาปานสติ ๑๖ ขั้นหรือสติปัฏฐานสี่ พุทธทาสภิกขุได้ละสังขารอย่างสงบ ณ กุฏิของท่านในสวนโมกขพลาราม สิริรวมอายุ ๘๙ ปี ๖๙ พรรษา นับเป็นการสูญเสียพระมหาเถระผู้นำทางปัญญาของสังคมไทยอีกคราหนึ่งด้วย ครั้งนี้มีอนุสสติที่ท่านได้กระทำเป็นครั้งสุดท้าย เพื่อให้ผู้คนเห็นสังขารของชีวิตอย่างแท้จริง